

==== 1.2. Месіанські наративи у публічному просторі російського суспільства та їх вплив на неоімперський проєкт сучасної Росії

Козловець Микола Адамович

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та політології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Карпека Дмитро Олександрович

PhD, науковий співробітник центру структурної та прикладної лінгвістики INALCO Інституту живих східних мов (м. Париж)

У кожного народу є свій національний міф. Однак російський народ, замість того, щоб формувати національну міфологію, яка б відмежовувала росіян від інших народів, передусім слов'ян, витворював

своєрідний націоналістичний міф – панславізм, «русский мір», продукував російське месіанство та експансіонізм. Ця відмінність полягає насамперед у неісторичності російського націоналізму, який залежить від духовної місії, святого завдання і необмеженій у своїй політичній, культурній та воєнній експансіях, гіпертрофії російської унікальності й величності.

Концепції месіанізму працювали протягом всієї російської історії та з деякими видозмінами процвітають і сьогодні. Формування нової шовіністичної національної ідеї як спільного смислу буття росіян у сучасному світі та шляхів його досягнення, експансіоністської агресивної зовнішньої політики РФ, цілеспрямоване її підживлення та підтримання стали вельми очевидними на початку ХХІ століття.

Тому нині особливої актуальності набуває дослідження феномену російського месіанізму, його генези, особливостей сучасних месіанських наративів у публічному просторі та їх впливів на зовнішню політику Росії.

Проблематика великодержавного російського месіанізму, багатовакова історія московської експансії та загарбницька сутність російського колоніалізму знайшли своє відображення у працях таких західних дослідників, як Збігнев Бжезінський, Оля Гнатюк, О. Кушнір, Джеймс Скенлан, Тарас Кузьо, Тим МакДаниєл, Чеслав Мілош, О. Пахльовська, С. Плохій, Д. Поспеловський, Тімоті Снайдер, Андреас Умланд та ін. Сучасне російське месіанство та нова зовнішня політика Росії стали предметом вивчення Марії Енгстрьом, Марлен Ларуель, Ендрю Осборна, Марсель Х. Ван Херпена; російський націоналістичний міф – Ярдара Остбю, Деніел П. Пейна, Роберт К. Блітта, Лі Трепаньє, Деріла Моріні. Тематика російського месіанства знайшла своє відображення в працях науковців школи слав'янських і східноєвропейських досліджень при Лондонському університеті Джеффри Хоскінга, Ендрю Вільсона, Дорджа Шопфліна, Памели Девідсон, Пітера Дункана. Месіанські наративи в сучасному російському держуправлінні та зовнішній політиці дослідили О. Кушнір, О. Кудрін, І. Зевельова, Дж. Мейс¹.

---

¹ Див.: Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / з англ. перекл. Олена Фешовець. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 237 с.; Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентич-

Імперська сутність російської державності, її генеза й особливості національного месіянства в російські та радянські епохи ґрунтовно проаналізовані такими українськими вченими, як В. Бабкін, В. Венгерська, Є. Гуцало, В. Горбатенко, В. Горбулін, О. Гордійчук, І. Дзюба, В. Денисенко, В. Денисюк, М. Жулинський, Р. Кечур, М. Козловець, О. Литвиненко, П. Мироненко, С. Пирожков, В. Смолій, В. Ткаченко, Ю. Шемшученко, В. Шпак, М. Шульга¹ та інші. Дослідженню

ність. Київ: Критика, 2005. 528 с.; Пахльовська О. Ave, Europa!: ст., доп., публіц. (1989–2008). Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. 656 с.; Davidson P. The Validation of the Writer's Prophetic Status in Russian Literary Tradition: From Pushkin and lazykov though Gogol to Dostoevsky. *The Russian Review, An American quarterly devoted to Russian past and present*. 2003. Vol. 62. №4. Pp. 508–536; Duncan P. J. S. Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after. London, New York; Routledge, 2002. 255 p.; Engström M. Contemporary Russian Messianism and New Russian Foreign Policy. *Contemporary Security Policy*. 2014. Vol. 35, Issue 3. P. 360–371; Hofmeister U. Civilization and Russification in Tsarist Central Asia, 1860–1917. *Journal of World History*. 2016. Vol. 27, Issue 3. P. 411–442; Kushnir O. Messianic Narrations in Contemporary Russian Statecraft and Foreign Policy. *Central European Journal of International and Security Studies*. 2019. Vol. 13, no. 1. P. 37–60; Kuzio T. Soviet and Russian anti-(Ukrainian) nationalism and re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*. 2016. Vol. 49. P. 87–99; Libicki M. What is Information Warfare? Washington, DC: Center for Advanced Concepts and Technology, Institute for National Strategic Studies, National Defense University, 1995. xi, 104 p.; Herpen M. H. Van . Putin's Propaganda Machine: Soft Power and Russian Foreign Policy. London: Rowman and Littlefield Publishers. 2016. xvi, 319 p.; Miłosz C. Rosja. Widzenia transoceaniczne. Tom I. Dostojewski – nasz współczesny. Warszawa: Zeszyty Literackie, 2010. 288 s.; Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia. A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. xxvi, 614 p.; Østbø J. The New Third Rome. Readings of a Russian Nationalist Myth. PhD diss., University of Bergen, 2011. 270 p.; Rác A. Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist. Helsinki: Ulkopoliittinen Instituutti Utrikespolitiska Institutet; The Finnish Institute Of International Affairs, 2015. 101 p.; Snyder T. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America. New York: Tim Dugan Books, 2018. 359 p.; The Routledge handbook of the history of settler colonialism / edited by Edward Cavanagh and Lorenzo Veracini. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2017. xv, 469 p.

¹ Див.: Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 жовт. 2024 р.) / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Козловець М. А., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2024. 114 с.; Горбулін В. П. Без права на покаєння. Харьков: Фолио, 2009. 378 с.; Денисенко В. Як зруйнувати російській мір. Київ: Наш формат, 2023. 208 с.; Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432 с.; Денисюк В. І. Антиукраїнські історичні наративи в російськомовному YouTube-просторі як загроза національній безпеці України.

ментальності, своєрідності менталітету росіян крізь призму його смислотворення та історичної динаміки присвячені праці О. Гордійчук, О. Дмитраха, І. Кресіної, Н. Хамітова, О. Халапсіса¹.

Панімперський проєкт модернізації Російської імперії, історична матриця «русский мір» та однойменний сучасний пропагандистський

Acta securitatae volynienses. 2023. № 1. С. 12–20; За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Борjak, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 1. 800 с.; За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Борjak, Олексій Ясь. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. 801–1552 с.; Кондратенко О. Ю. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації: монографія. Київ: Київс. ун-т, 2017. 607 с.; Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). Київ: Т-во «Знання України», 2013. 415 с.; Кучма Л. Україна – не Росія. Москва: Время, 2003. 560 с.; Крисаченко В. Офіційний історичний наратив Росії як інструмент агресії: конструювання та об'єктивація. *Українознавство*. 2020. № 3(76). С. 124–146; Литвин В. М. У битві за імперію: російські наративи проти історичних реалій. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 1. С. 11–28; Мироненко П. Спогади про майбутнє. Хроніка війни із щоденника політолога (24.02.2022–24.08.2022). Київ: Видавництво Політія, 2022. 700 с.; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ: Фенікс, 1994. 440 с.; Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / Авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура та ін. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.; Смолій В. А., Ясь О. В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*, 2022. № 6 (36). С. 3–16; Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора : монографія. Київ: Академія, 2016. 256 с.; Удавана Росія: імітація величі і могутності / Зеленько Г. (кер. проєкту, наук. ред.) та ін. Ніжин: Вид. Лисенко М. М., 2024. 288 с; Україна в умовах російської агресії : виклики та відповіді : монографія / [І. В. Букресва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків: Право, 2024. 186 с.; Шульга М. А. Російський дискурс геополітики: Монографія. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2006. 524 с.; Horbulin V. *How to beat Russia in the War of the Future*. Kyiv : Bright Books, 2021. 234 p.; Vengerska V., Kozlovets M. Imperial Practices of Nation Building in the Conditions of the 19th and Their Modificarions During the First Word War: Ukrainian Context. *Shkhidnoievropeiskiyi istorychnyi visnyk*. 2023. Issue 28. P. 79–89.

¹ Див.: Дмитрах О. С. Московія-Росія не Русь-Україна. Дрогобич : Коло, 2022. 297 с.; Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020. 256 с.; Hordiichuk O., Halapsis A., & Kozlovets M. Jak wojna informacyjna przechodzi w pełnoskalową agresję militarną: doświadczenie Ukrainy. *Przegląd Strategiczny*. 2023. Issue 16. P. 345–362.

міф Росії, агресивний інформаційний потенціал щодо України є предметом досліджень І. Веховцевої, А. Гольцова, А. Гуржи, М. Требіна та ін.¹

Шовіністичну міфологему «русский мір», згубність для України та українства її російсько-імперського підтексту розкривають релігієзнавчі публікації К. Вергелеса, С. Здіорука, А. Кобетяка, А. Колодного, П. Павленка, О. Сагана, О. Соколовського, Д. Степовика, Л. Филипович, П. Яроцького².

Месіанізм, Месія (*від давньоєвр. «משיח» (mašiax)*) – помазання, помазаник) – віра в майбутнє пришестя месії, тобто Божого посланця, Спасителя, покликаного знищити зло і встановити на землі «царство

---

¹ Див.: Верховцева І. Г. Панімперський проєкт з управлінської модернізації Російської імперії: етапи реалізації (ракурс глобалістики). *Politicus*. 2022. № 4. С. 85–93; Верховцева І. Г. Руський мир як традиційні соціальні практики «довгого» XIX ст.: до витоків російського фашизму. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33(72). № 3. С. 117–127; Верховцева І. Г. Історична матриця «русський мир» та однойменний сучасний пропагандистський міф країни-агресорки: до деконструкції концепту. *Протидія дезінформації в умовах російської агресії проти України: виклики і перспективи: тези доп. учас. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків (Україна) – Ann-Arbor (USA)), 12–13 грудня 2023 р.*. Харків: НДІ ППЧН, 2023. С. 13–18; Гольцов А. Г. Перспективи «русского міра» в геополітичному вимірі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. № 4 (56). С. 37–42; Гуржи В. Ідеологеми «русського міра» в сучасних гібридних війнах. *Гібридна війна: in verbo et in praxi*: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 339–362; Степико М. Гібридна війна як війна ідентичностей. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 40(3). С. 163–170; Требін М. Інформаційна складова сучасної війни. *Соціальні комунікації: виклики сьогодення (до Дня журналіста)*: матеріали II Міжнар. наук. симпозіуму (Київ, 6 черв. 2024 р.) / відп. ред. Д. С. Файвішенко. Київ: Держ. торг.-екон. ун-т, 2024. С. 99–103.

² Див.: Колодний А. М., Филипович Л. О. Релігійний плюралізм як феномен: українські реалії в умовах російсько-української війни. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2024. Вип. 2 (96). С. 67–81; «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей / За ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР, 2014. 343 с.; Religion as the Instrument of Russian Foreign Policy towards Neighboring Countries Georgia, Latvia, Ukraine. / Editor Tengiz Pkhalandze. Tbilisi: International Centre for Geopolitical Studies, 2012. 239 p.; Mishalova O., Hordiichuk O., Sokolovskyi O. Russia's War in Ukraine as a «War for Identity» and Appropriation of Cultural Tradition. *Ethics in Progress*. 2024. Vol. 15, Issue 1. P. 73–94; Sokolovskyi O., Kobetiak A., Melnychuk M., Chaplinska O. Reconstruction of the Religious Paradigm in the Modern Globalized World. *WISDOM*. 2021. Vol. 18, № 2. P. 153–160.

небесне», ввести людство у Месіанську еру – еру добра, милосердя, любові, гармонії. Уявлення про месію виникло серед стародавніх іудеїв під час т. зв. Вавилонського полону (VI ст.до н. е.), коли в об'язі месії виступав завойовник, що мав «відновити порядок». Згодом, після загибелі Іудеї, формується вчення про месію як майбутнього рятівника іудеїв від іноземного гніту, покликаного відновити договір Яхве з його обраним народом¹.

Месіанська ідея є основною і в есхатологічних уявленнях християнства, в якому Месія – епітет Ісуса Христа як рятівника від земних страждань. Згідно з християнською есхатологією, за першим пришествям Христа як месії має настати друге пришествя, під час якого буде завершена покладена на нього Богом-Отцем місія – врятування всього людства. За Біблією Месія має бути із «дому Давида»².

Окрім іудаїзму та християнства, месіанізм поширений в індуїзмі (уявлення про аватарів), буддизмі (уявлення про Майтрею – вчення про «прихованого імама») та інших релігіях. Ісламом ідея Месії була сприйнята через трансформацію її в образі Махді. Так, мусульмани-шиїти очікують як Месію другого приходу імама (махді). Месіанізм має поширення і в сектанстві. Виникли й численні месіанські рухи людей, які вірили в наближення часу приходу Божого посланця – Машіаха. Лідери цих рухів нерідко самі себе проголошували Машіахами.

У науковій літературі термін «месіанізм» розглядається у двох значеннях: 1) як релігійне вчення про майбутнє спасіння людства або національної чи релігійної групи, яке начебто здійснить посланець Бога – Месія; 2) як вчення ідеологічного характеру про особливу, дуже важливу роль якогось одного народу, певних спільнот, організацій, лідерів в історії тієї чи іншої країни або всього людства. Спочатку месіанізм мав релігійне значення. Але саме поняття обраності легко

---

¹ Див.: Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах / укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпущко. Видання друге, виправлене. Київ: Вид-во «Аконіт», 2003. Т. 2. К-П. С. 123; Соловьев В. С. Мессиянизм. *Энциклопедический словарь* / Ф. А. Брокгауз, И. Э. Эфрон. Санкт-Петербург: Типо-Литография, 1896. Т. 19. С. 150; Duncan P. J. S. Russian messianism : Third Rome, holy revolution, Communism and after. London; New York: Routledge, 2000. P. 8.

² Див.: Месіанізм. *Українська Релігієзнавча Енциклопедія / під заг. ред. А. М. Колонного, Л. О. Филипович. Київ, 2024. Т. 3. С. 307.*

переходить від особистості – на групу людей, народ. І в такому вигляді стає частиною ідеологічної, політичної концепції, яка перебуває у більш-менш тісному зв'язку і з релігійною основою. Месіанізм виник як безсилля пригноблених мас, як ілюзорна надія на допомогу надприродних сил і встановлення справедливого порядку¹.

У широкому смислі месіанство розуміється як явище, яке охоплює не лише релігійні вірування, а й світські вчення, де в ролі Рятівника чи Месії може виступати або окрема нація, клас, партія, або індивідуальна особистість². Як сукупність переконань про особливі переваги певного народу, що претендує на роль обраного носія і вершителя історичних доль людства, котрі виникають поза релігійною сферою, хоч і у зв'язку з релігійними уявленнями, месіанство особливо проявляється у період зростання національної самосвідомості. Поруч із месіанізмом іноді говорять про «місіанство», якщо акцент робиться на конкретні зусилля з просування зазначеної місії.

Месіанізм найбільш притаманний релігійно-фундаменталістським, расистським, радикально-націоналістичним, фашистським та комуністичним політичним доктринам, які виходять з ідеї про те, що тільки політичне панування обраної Богом або природою раси, конфесії, нації, лідера чи визначеного об'єктивними законами суспільного розвитку класу може встановити справедливий суспільний порядок. Месіанізм слугує ідеологічним обґрунтуванням права тоталітарних рухів, партій, авторитарних груп, лідерів на монополізацію політичної влади. Тому месіанська свідомість є важливою соціально-психологічною передумовою встановлення авторитарних і тоталітарних політичних режимів³.

Месіанізм є також суттєвою ідеєю політичної доктрини імперіалізму, оскільки він обґрунтовує право імперіалістичних держав на зо-

---

¹ Див.: Месіанізм. *Українська Релігієзнавча Енциклопедія*. Т. 3. С. 305–307; Романюк О. І. Месіанізм. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 336; Новий тлумачний словник української мови. С. 123.

² Див.: Duncan P. J. S. *Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after*. P. 8.

³ Див.: Романюк О. І. Месіанізм. *Політологічний енциклопедичний словник*. С. 336.

внiшню експансiю, утримання в покорi народiв колонiальних i залежних країн. Водночас месiанiзм означає стан полiтичної свiдомостi, що ґрунтується на вiрi в надприроднi здiбностi певної особи. Вiн має поширення переважно в традицiйних суспiльствах, а також у кризових суспiльствах, коли значна частина населення сподiвання на покращення свого життя пов'язує з приходом до влади харизматичного лiдера, який спроможний швидко й ефективно розв'язати назрiлi проблеми суспiльного розвитку.

Поруч iз поняттям «полiтичного месiанiзму» слiд позначити i «нацiональний месiанiзм». Це простежується вже у тезi «богообраностi єврейського народу», про що говориться у бiблiйнiй «Книзi пророка Даниїла». Пiсля прийняття Римською iмперiєю християнства, природно, що її правителi та дiячi побачили таке переможне царство в нiй. У подальшому майже всi великi, успiшнi держави не уникали спокуси асоцiювати це «вiчне царство» зi своєю краiною.

Месiанiзм не є суто росiйським явищем. Значною мiрою вiн опанував й Нiмеччину, Польщу, США, Велику Британiю, Туреччину, Израїль та деякi iншi краiни, в тому числi й Україну. Так, осмислючи мiсiю українського етносу в iсторiї слов'янських нацiй, мiсце України в сучасному глобалiзованому свiтi, вiтчизнянi дослiдники вважають Україну самодостатньою європейською державою на геополiтичному перехрестi сучасної Євразiї, визначають майбутню роль України як об'єднуючої ланки, комунiкацiйного моста, що з'єднує двi планетарнi системи, будуючи тим самим власне процвітання i стимулюючи спiвпрацю мiж Заходом i Сходом¹.

Але нинi найбільше пишуть i дискутують саме про росiйський рiзновид месiанiзму, який хоч i дiйшов до нашого часу значною мiрою в архаїчнiй формi, але в дуже активнiй, агресивнiй, що робить його небезпечним для всiх. Не випадково, проблеми росiйського месiанiзму набули сьогоднi всебiчної й ґрунтовної наукової розробки. Що-

---

¹ Див.: Пасiчник I. Д., Кралюк П. М. Український месiанiзм: моногр. Київ: КНТ, 2015. 220 с.; Павленко Ю. В. Передiсторiя давнiх русiв у свiтовому контекстi. Київ: Фенікс, 1994. 440 с.; Плохiй С. Походження слов'янських нацiй. Домодернi iдентичностi в Українi, Росiї та Бiлорусiї. Вид. 3-тє, перегл. i випр. Київ: Критика, 2017. 456 с.; Грицак Я. Подолати минуле: глобальна iсторiя України. Київ: Портал, 2021. 432 с.

правда, визначити російське месіанство також складно, як і сам російський народ.

Як зазначалось вище, у християнському вченні на зміну Антихристу, що видавав себе за Бога, має прийти «утримуючий» (грецькою – *ὁ κατέχων* «катехон») – історичний суб'єкт, який перешкоджає хаосу та аномії, має місію стати на заваді остаточному торжеству зла в історії. У богослов'ї різних часів, яке здавна мало політичне забарвлення, таким месіанським катехоном називалася держава – Римська імперія, Візантійська імперія та Московське царство.

Старовинний поділ на Західну та Східну Римські імперії, підтриманий розколом на католицизм та православ'я, мав продовження через століття й тисячоліття. У Європі – спадкоємицею Риму вважалися імперія Карла Великого та Священна Римська імперія, щоправда, з часом все більш умовно, образно. На сході Європи спадкоємицею Візантії проголосила себе Московія / Росія. Але якщо два попередні «катехони» впали, а Москва – третій та останній, то з цього випливає переконання і бачення, що навколо – сили зла та хаосу. І лише «Свята Русь», яка є прикладом Європі, Заходу, при потребі підправляє їх, «цивілізує» Схід, зберігає цей світ у стані миру та благочестя. Саме Російська імперія і є тим незламним царством з пророцтв біблійного Даниїла.

Стрімке піднесення Московського князівства у другій половині XV століття було несподіваним як для навколишніх держав, так, здається, й для нього самого та його правителів. Падіння на сході тюркської Золотої Орди збіглося з піднесенням тюркської Османської держави, яка тоді ж взяла Константинополь. У релігійно-центричному житті того часу це сприймалося як Промисел Божий, підтвердження власної богообраності. Дедалі більше «формуєчись як сильне державне утворення, вбираючи в себе, перетравлюючи, асимілюючи тюрксько-монгольські елементи, Московія все більше та виразніше витворювала свій ординський – специфічно московський – менталітет. Не могла вона не вдатися і до тих прийомів ведення зовнішньої політики, до яких традиційно вдавалася Золота Орда»¹. Після падіння

---

¹ Див.: Гуцало Є. П. Ментальність орди. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 169.

ортодоксальної Візантії Московське царство – єдине православне царство і в цьому сенсі царство вселенське, подібно до першого і другого Риму. Відтак місія Росії – бути носієм і хранителькою істинного християнства, православ'я.

Міфологема «Москва – Третій Рим», що з'явилася на початку XVI століття, вже в 1589 році була закріплена в офіційному документі – в Покладеній грамоті, підготовленій до утвердження московським патріаршеством. Причому в формулюванні не по-християнськи зарозумілому і просто образливому – як для Церкви-матері, так і для інших стародавніх патріархатів, «старших сестер». Прикметно, що від початку в тезі псковського ченця Філофея «Москва – Третій Рим, а четвертому не бувати» головним було не тільки і не стільки піднесення сили і величі нового монарха, який тільки-но підпорядкував собі древні Новгород і Псков, скільки моралізаторське повчання про необхідність дотримуватися святості, щоб не настав кінець світу. Значимо, що твори Філофея будуть уперше опубліковані тільки в другій половині XIX століття, коли вони будуть визнані корисними російському імперіалізму «нового часу» – для подальшого наступу на Османську імперію, що слабшала.

В подальшому історіософічне уявлення псковського ченця Філофея про Москву як Третій Рим стане смисловою основою месіанської світоглядної концепції формування Московської централізованої держави, буде доповнюватись новими сюжетами, отримає додаткову аргументацію та нову інтерпретацію¹. М. Бердяєв у статті «Русская идея» так описував імперську трансформацію «третьоримського месіанства»: «На цьому ґрунті відбувалася гостра націоналізація православної церкви. Православ'я виявилось російською вірою. У духовних віршах Русь – всесвіт, російський цар – цар над царями, Єрусалим та сама Русь, Русь там, де істина віри. Російське релігійне покликання – покликання виняткове, його пов'язують насамперед із силою

---

¹ Див.: Кононенко В. П. Третій Рим. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 146; Константинов В. «Третього Риму» концепція. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 721.

і величчю російської держави, з винятковим значенням російського царя. Імперіалістична спокуса входить у месіанську свідомість»¹.

Після цього месіанські ідеї увійшли до свідомості та буття московської влади і церкви, а через них – і «глибинного народу», впливаючи на культуру й ментальність, внутрішню та зовнішню політику. Такий підхід багато в чому визначав (ще задовго до всіляких «романтичних націоналізмів») орієнтацію на архаїку, замилювання нею, її сакралізацію. Говорячи словами О. Герцена, Московія – Росія потрапила в «кабалу до минулого». І в майбутньому країна катастрофічно відставала з модернізацією, хронічно повторюючи цикли «відлиг – заморозків» та реформ наполовину, у два стрибки над прірвою тощо. Попри грецько-візантійський (однозначно європейський, закорінений в античність) вплив повного «озахіднення» Росії так і не відбулося, частково через цивілізаційний вплив Золотої Орди.

Послання Філофея з викладом ідеї «Москва – Третій Рим», а пізніше – реформи патріарха Никона 1653–1667 років хоча й призвели до розколу в церкві, керованої з Москви, однак вони не завадили російському самовідчуттю виняткової православної святості, не похитнули месіанізму. Хоча після розколу пряме формулювання «третьоримської міфологеми» було в Росії на два століття законсервовано і поширювалося переважно у старообрядницькій літературі. Уже згадуваний нами М. Бердяєв з цього приводу писав: «В основу розколу ліг сумнів у тому, що російське царство, Третій Рим, є істинно православним царством. Розкольники відчули зраду в церкві та державі, вони перестали вірити у святість ієрархічної влади в російському царстві. Свідомість богозалишення царства була головним рушійним мотивом розколу»².

Щоправда, ці процеси підготували російське суспільство до реформ, набагато радикальніших у запереченні «доброї давнини». Так, Петро I повністю ліквідував інститут патріаршества, ввів бюрократичне управління церквою за зразками навіть не католицькими, а протестантськими. Справа ще й в тому, що в російському месіанізмі

---

¹ Бердяєв Н. А. Русская идея: основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Париж: YMCA-Press, 1946. С. 10.

² Бердяєв Н. А. Русская идея: основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. С.10.

XVIII–XIX століть власне «імперська спокуса» була важливішою, вагомішою, ніж православна. Тобто і без карбованої формули Філофея в Московії / Росії вже дуже міцно закріпилися старовинні месіанські концепції переможного «великого царства», міфологеми про особливе призначення Росії. При цьому в російському самосприйнятті Росія була щитом від бід, катехоном ще до того, як стала «Третім Римом». В 1848 р. Ф. Тютчев напише вірш «Русская география», в якому з месіанським пафосом проголошує, що «границам царства русского нет предела»¹. Зазначимо, що це рік європейських революцій, у придуманні яких катехон Росія візьме активну участь. Про це вже у XXI ст. скаже піклувальник Російського географічного товариства Путін: «Кордони Росії ніде не закінчуються!» Думка, виявляється, не першої свіжості – від пророка Даниїла транзитом через Тютчева до Путіна.

Тривалий час месіанство в російському варіанті сприймалось у світі як щось абсолютно позитивне – благородне, піднесене, жертвне. Такий стереотип, з одного боку, склався завдяки проповідництву російської літератури, зокрема «на експорт», а з другого – це підпиралося твердженнями про неймовірну духовну велич Російської православної церкви, в лоні якої перебувають «народ-богоносець», жителі «Святої Русі».

Пов'язані з петровськими реформами модернізація країни, підпорядкування церкви державі означали відхід від російського месіанства з православним контекстом. Так, ухвалений Петром I імператорський титул викликав протест, оскільки він сприймався як неправославний, а в культурній свідомості співвідносився не з релігійним, а зі світським началом. В народі Петро I асоціювався з царем Антихристом. Будівництво нової столиці – Санкт-Петербурга – символізувало відмову від московської традиції і завдало ще одного удару по концепту «Москва – Третій Рим». Але його імперські аспекти, ідеї державності залишились привабливими й для наступних російських правителів, росіян загалом, бо ж для них цей цар є видатною постаттю москов-

¹ Тютчевъ Ф. И. Полное собраніе сочиненій / Подъ редакціей П. В. Быкова. Съ критико-біографическимъ очеркомъ В. Я. Брюсова, бібліографическимъ указателемъ, примѣчаніями, вариантами, факсимиле и портретомъ. 7-е изд. Санкт-Петербург: Т-во А. Ф. Марксъ, 1913. С. 286.

ської історії, розширювачем кордонів імперії шляхом «прорубування вікон» і на Балтиці, і в Причорномор'ї.

В подальшому месіанське релігійне покликання пов'язувалося насамперед уже «з силою та величчю російської держави, з винятковим значенням російського царя», безкорисливим служінням імператору. Петро I своїми кривавими, варварськи впроваджуваними реформами створив міцний бюрократичний механізм імітації європейських інститутів і запозичення передових досягнень. Країна стала ще сильнішою. А це в гонорі її населення підтверджувало месіанську обраність. Водночас зазначимо, що, незважаючи на намагання петровської Росії модернізуватися, інтегруватися в Європу, світогляд, інтереси та манери панівної верхівки (бояр, князів, чиновників, священослужителів), їхнє ество хоч і було візуально європейським, однак зовсім не були такими сутнісно. А в акцентуванні могутності держави, імперії, царської влади були закладені причини майбутньої духовної неспроможності й провалу цієї месіанської ідеї.

При цьому російське самодержав'я має суттєві відмінності від багатьох інших, оскільки воно утверджувалося, встановлювалося, розвивалося як самодержавство особливого роду, з надзвичайною деспотією, жорстокістю і підступністю, які корелюють з російською ментальною рисою – домінуванням інверсійної логіки. Остання передбачає знищення однієї з двох протилежних сторін, програм в ході їх протиборства, на протигагу медіаційній логіці, коли в ході з'ясування відносин виникає принципово нова якість без знищення свого опонента. Крім того, із часів виникнення Московії самодержав'я тут «наділено певною місією від Бога врятувати православну віру. І, власне, це спасіння православної віри самодержав'я зробило своєю ціллю і ця мета переформатувалася як протистояння католицькому Заходу, котрий з погляду православної віри зрадив цю християнську віру в ході погодження Константинополя з Римом». Логічним продовженням такої концепції стало формування ідеократичного самодержав'я, ідеократичної влади, яка міцно трималася за ідею «Москва – третій Рим, а четвертому не бути»¹.

---

¹ Див.: Афанасьев Ю. Русское самодержавие в XX веке. URL : <http://echo.msk.ru/programs/сепаробеды/951646-echo/>; Беккер О. Рашизм як прояв тваринності проти

Прихильниками офіційної народності як одного з різновидів месіанських поглядів традиціоналістського крила і несприйняття петровських реформ, західних ліберальних і соціалістичних ідей, вірі в особливу місію російського народу були близькі слов'янофілам. Але останні захоплювались російським народом, особливо селянством, а не державою, і протестували проти відсутності свободи.

Слов'янофільська модель месіанства пов'язана з формою російської ідеї як ідеї національної. Її сутність полягає в тому, що Росію слов'янофіли розглядали як самобутню східнохристиянську державу, яка зберегла на відміну від Заходу систему фундаментальних цінностей. Православ'я і община, їх своєрідна духовність й общинний колективізм, на думку слов'янофілів, не тільки збережуть Росію від революційних потрясінь і забезпечать органічний мирний шлях розвитку, а й стануть заставою її особливого шляху та історичної місії – відповідальності за долю майбутнього спасіння не тільки загнаною Заходу, а й всього людства. У месіанській свідомості росіян з її «імперіалістичною спокусою» (М. Бердяєв) постійно звеличувалась роль Росії і Москви, російське верховне розпорядження і вирішальний голос у всіх європейських справах. І якщо Схід не нарікає, не чинить супротив месіанській місії Росії, підкоряючись їй, то він хороший. А Захід правильний тоді, якщо він сприймає Росію в її переможності та не намагається цьому протистояти.

Новий етап розвитку російського месіанства припадає на 30–40-і роки XIX ст. – період кризи феодално-кріпосницької системи. Розчарування в ідеології Просвітництва, вірі в універсальний розум призвели до орієнтації на національну культуру і трансформації месіанських уявлень серед освіченої частини російського суспільства. Так, у дискурсах про богообраність особлива роль належала філософу і публіцисту П. Чаадаєву, погляди якого послужили своєрідним катализатором оформлення двох векторів в осмисленні шляху Росії – традиціоналістського і прозахідного. Розмірковування над російською історією привели філософа до усвідомлення належності Росії як до Заходу, так і до Сходу, особливостей менталітету її народу, благодат-

---

людства і людяності. *АрміяInform*: 9.03.2022. URL : <https://armyinform.com.ua/2022/03/09/rashyzm-yak-proyav-tvarynnosti-proty-lyudstva-i-lyudyanosti/>

ної ролі православ'я. В його рефлексіях чітко звучать месіанські ідеї про те, що Росії самою природою призначено бути вищим судом со-вісті, поєднати в російській цивілізації історію всієї земної кулі і ви-рішувати проблеми світового порядку, відповісти на найважливіші питання людства, оскільки його таємничо визначає логіка Просвіт-ництва, а не закони розуму. В цьому, на думку П. Чаадаєва, і полягає месіанська ідея Росії. При цьому філософ стверджує, що «загальний закон людства скасовано щодо росіян», що «ми не торкнулися все-вітнього виховання людського роду»¹.

Зазначимо, що у песимістичному ставленні до тодішньої ситуації, в надії на велике майбутнє Росії, в оптимістичній вірі в її вселенську місію месіанські ідеї П. Чаадаєва і слов'янофілів близькі. Але в чаа-даєвській версії російське месіанство використано для підтримки й виправдання реформ Петра I, тоді як слов'янофіли апелювали до російських традицій, які він зруйнував. П. Чаадаєв звертається до еліти як головної сили розвитку Росії, а слов'янофіли – до про-стого народу як охоронця російських традицій.

Погляди слов'янофілів, не оформлені в організовану групу з чіт-кою доктриною, розрізнялись і видозмінювались в подальшому, трансформуючись у множину напрямків, зберігши при цьому месі-анське ядро. Одним із них був панславізм, до якого примкнули при-бічники офіційної народності, зокрема, К. Аксаков, Ф. Тютчев, І. Ки-реєвський, А. Хом'яков та ін. Так, К. Аксаков обстоював ідеї про створення незалежних слов'янських держав під егідою Росії, а Ф. Тют-чев говорив про есхатологічні месіанські очікування вирішальної боротьби між Сходом і Заходом, захоплення Константинополя і ство-рення Православного царства. Вираженням месіанських ідей були й погляди І. Киреевського на Кримську війну як «священну війну» Росії проти католицької Франції та її союзників. На повну силу зву-чали й гасла про самопожертвування російського народу задля звіль-нення братів-слов'ян під час Кримської війни. Як Божу зброю у війні подав образ Росії філософ, поет, публіцист, ідеолог слов'янофільства А. Хом'яков. Звільнення слов'янських народів під орудою Росії ста-

---

¹ Див.: Йосифова Б. Декабристы / Пер. с болг. Послесл., ред. и прим. В. А. Фе-дорова. Москва: Прогресс, 1989. С. 501–502.

вало національним месіанським завданням, пов'язаним з геополітичними цілями держави. Щоправда, Росія має стати месією не для всієї Європи, а тільки для слов'ян, тобто акцент з релігії зміщувався до споріднених за мовою та культурою народів¹.

Значимо, що XIX століття як епоха становлення націй, націоналізмів сприяла масовому примірюванню на себе месіанської тоги, іноді у вигляді романтичного націоналізму. При цьому особливо виділявся споріднений з панславізмом слов'янський месіанізм, який вважав, що слов'яни страждають, аби могли бути спокутуванні інші європейські народи (та й усе людство). Для балканських народів у цьому відображалися століття турецького завоювання й гніту, для поляків – пам'ять про поділ Речі Посполитої і тяжку поразку двох повстань (1830 і 1863 років).

В розвитку російського месіанства особлива роль належить російській літературі XIX ст. з її стражданням і моральними пошуками правди та претензіями на велику російську культуру. Аспекти національної месіанської долі як духовної й історичної місії порушувались у багатьох літературних творах О. Пушкіна, Ф. Тютчева, Ф. Достоєвського, О. Блока та ін. Месіанські настрої російського суспільства у другій половині XIX – початку XX ст., концепти про особливий шлях Росії, її призначення у світі були постійними темами у творчості М. Данилевського, Ф. Достоєвського, К. Леонтева, М. Федорова, В. Соловйова та ін. У їхніх творах порушувались такі аспекти національної месіанської долі, як розуміння духовної та історичної місії Росії, її месіанських завдань у світі.

Тенденція зміцнення уявлень про пророчу місію російського письменника мірою зростання месіанських інтерпретацій долі Росії, на думку представниці лондонської школи слов'янських і східноєвропейських досліджень Памели Девідсон, мала могутній вплив на літературну традицію і в XX ст., і на початку XXI ст. Дослідниця вва-

---

¹ Див.: Козловець М. А. Російське месіанство як соціальний феномен: сутність та еволюція. *Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 жовт. 2024 р.) / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Козловець М. А., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2024. С. 11–13.

жала, що профетичний статус російських письменників пов'язаний з підтримкою російської ідеї в тій чи іншій формі, з месіанським підтекстом їхнього розуміння місії Росії¹.

Таким чином, у XIX столітті, в період найбільшої величі Російської імперії й у «золоту добу» російської літератури, за часів становлення «великої російської культури» – її суспільство було просякнуте сумішшю месіанських ідей. У них страждальність багатовікової давності поєднувалася із самолюбіванням, переможною самовпевненістю сучасності: «Нам усі мають бути вдячні, бо ми страждали, рятуючи всіх. І зараз врятуємо. Але вже не мордуєтесь, а перемагаючи. Нам знову всі мають бути вдячні. І не повинні заважати нам. Хто заважає, той ворог. Не лише нам, а й усьому світові. Тому що ми обрані для спасіння світу і всіх довкола».

У цьому зв'язку не можна погодитись з тезою П. Дункана про те, що в російському месіанстві сильно виражена його оборонна сторона (*a defensiveness*), ніж агресивна експансія. Московська держава розширялась, щоб захистити себе від нападу ззовні. Під час холодної війни Східна Європа була буферною зоною, а не трампліном для атаки². Якраз саме навпаки. Постає питання: «У чому ж виявлялися «страждальні» елементи російського месіанізму – титульного народу величезної імперії?» Маючи певні «страждальні» елементи, російський месіанізм – титульний народ величезної імперії, Росія на початку XIX ст., після здобуття перемоги над наполеонівською Францією, на кілька десятиліть стала «жандармом Європи». Але в тому й річ, що в російському месіанізмі XVIII–XIX століть власне «імперська спокуса» була важливішою, вагомішою.

У цьому контексті відомий український письменник Євген Гуцало у статті «Всяка хурда-мурда, або ж чи Стабул – столиця Росії?» правомірно зазначає: «Те, що російські патріоти називали і називають «єдиним євразійським простором» (себто Росією, себто Радянським

---

¹ Див.: Davidson P. The Validation of the Writer's Prophetic Status in Russian Literary Tradition : From Pushkin and Gogol though Dostoevsky. *The Russian Review, An American quarterly devoted to Russian past and present*. 2003. Vol. 62, No. 4. P. 509–518.

² Див.: Duncan P. J. S. Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after. P. 147–148.

Союзом), – це в різні часи загарбані Російською імперією землі, держави й народи на неоглядних просторах від Балтійського моря й до Тихого океану, від Півночі й до Паміру! Скільки розтоптано народів, традицій, культур, державних утворень – розтоптано на довгі віки безнадії і відчаю. Та ще ж і сплюндровано природне середовище, в якому жила незчисленна кількість народів, народностей, племен... »¹.

Ставлення до держави і влади, які посідають вищі сходинки в ієрархії цінностей імперського мислення, для Росії стають не просто символом могутності, а насамперед імперської могутності, що уособлює собою «світову страшилку», здатну за рахунок сучасної армії і зброї наводити жах на весь світ і примушувати рахуватися із собою. Держава перебуває на вершині ціннісної піраміди в російському цивілізаційному світі, затьмарюючи собою цінність людини. Авторитаризм стає важливою складовою її імперської сутності, як «воля, що сама себе воліє», як «абсолютно безмежне самовладдя», як самодержав'я².

Без сумніву, кожний історичний етап російської імперськості має свої особливості. В період розвитку Московії – Росії знайшли прояви різноманітні тенденції економічних, соціально-політичних і духовно-культурних процесів, що мали неоднозначні наслідки для долі Росії, у тому числі й позитивні. Справа в тому, що імперськість сама по собі ще не означає однозначного її перетворення на фашистську форму правління, про що засвідчив досвід інших імперій, скажімо, Англійської чи Французької. Всі вони мали багато спільних рис, які гіпотетично могли б привести до фашизму як складової державної політики. Але цього не сталося. Очевидно, що йдеться про певні особливості російської імперськості, негативні риси котрої виявилися більш живучими в силу специфічності протікання політичних процесів в російському соціумі, укладу життя, ментальних особливостей тощо, що сприяло можливості постійно проявлятися саме цим рисам у будь-

---

¹ Див.: Гуцало Є. П. Ментальність орди. С. 188.

² Див.: Афанасьев Ю. Русское самодержавие в XX веке. URL : <http://echo.msk.ru/programs/cenarobedy/951646-echo/>

яких моделях російського державного устрою. Причому часто навіть у більш гострій формі.

Подібна тенденція зберігалася й надалі. Це надало Російській імперії доцентрового характеру, що обумовило її функціонування не через механізм експансії, а через «висмоктування» зі своїх колоній всього: культури, релігії, ресурсів¹. Потреба у подібному «висмоктуванні» вимагала відповідного виправдовування свого особливого права на привласнення чужого і мінімізації можливості своїх жертв якимось чином здійснювати спротив загарбникам як інтелектуально, так і фізично. Мабуть, цим значною мірою і пояснюється феномен надзвичайної тиранії і жорстокості щодо поневолених народів, що виступає основою прояву крайніх форм російського шовінізму.

І ще одне. Історія дає підстави говорити, що московські царі розбудовували свою імперію цілковито на іншій основі, ніж це робили, скажімо, європейські імперії – Британська, Іспанська, Португальська, Бельгійська, Нідерландська (Голландська), Французька чи Австро-Угорська.

Якщо прирівняти розширення європейських імперій із поширенням Московської, то відразу звертаєш увагу на стан їхнього цивілізаційного розвитку та їхнє ставлення до захоплених країн і територій – вони могли запропонувати свої цивілізаційні досягнення – письмо, культуру, техніку, які вважалися вищими, ніж ті, які, скажімо, мали завойовані народи, країни. Звідси їх відцентровий характер (панівний народ насаджував свій порядок як через насильство, так і шляхом культурної експансії). Московія ж, яка перебувала у тотальній залежності від імперії Чингізхана, часто була на нижчому цивілізаційному та культурному розвитку, ніж сусіди, на яких вона нападала. Культурно відстала, варварська Московщина історично завжди здійснювала агресивну експансію щодо країн, які в культурному розвитку стояли значно вище за неї. І нинішня ідеологія рашизму базується на цьому історичному досвіді Московщини, ядром якої є консервування культурної відсталості й руйнування розвинутих цивілізацій. Ідея «русского міра», яка ґрунтується на інстинктах тваринності щодо інших

---

¹ Див.: Афанасьев Ю. Русское самодержавие в XX веке. URL : <http://echo.msk.ru/programs/сепаробеды/951646-echo/>

народів, полягає у знищенні інших цивілізацій з високорозвинутою культурою¹.

Активно прониклий в російське суспільство наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. марксизм з його ідеєю пролетаріату як нового Месії – «могилищика» капіталізму і визволителя людства – сам є месіанською ідеологією. Російський «грунт» був добре підготовлений і чудово підживлений для вкорінення нового месіанства в суспільній свідомості. Експліцитність впливу російського месіанства на російську версію марксизму – більшовизм – не викликає жодних сумнівів. Воно (месіанство) виявляється у впевненості, що Росія, де пролетаріат першим зруйнує капіталізм й імперіалізм, послужить взірцем для трудящих інших країн. М. Бердяєв висловив думку про русифікацію марксизму російським месіанством.

Жовтневий переворот (який у 1927 р. Сталін назвав Великою Жовтневою соціалістичною революцією) і наступну подальшу політику більшовиків інтерпретували саме в термінах месіанства. Головною ідеологією цієї революції стала реінкарнація руского міра, але в соціалістичній обгортці. На роль Месії партія більшовиків висунула пролетаріат – клас, який в умовах капіталізму найбільш пригнічений. Він страждає, тому визволить все людство, побудує світове комуністичне суспільство. У Радянській Росії квазірелігійна версія більшовицького месіанізму набула обличчя Комінтерну з його рішеннями, зверненнями про захист «батьківщини всіх пролетарів», так би мовити, – марксистсько-ленінського катехона². Загальновідомими є рядки з Інтернаціоналу – міжнародного пролетарського гімну: «Весь мир насилья мы разрушим / До основанья, а затем / Мы наш, мы новый мир построим... ».

---

¹ Див. : Беккер О. Рашизм як прояв тваринності проти людства і людяності. *АрміяInform*: 9.03.2022. URL : <https://armyinform.com.ua/2022/03/09/rashyzm-yak-proyav-tvarynnosti-proty-lyudstva-i-lyudyannosti/>; Снайдер Т. Росія – це фашистська держава. Якщо Україна не перемаже, нас очікують десятиліття темряви. *TEXTY.ORG.UA*. 20.05.2022. URL : <https://texty.org.ua/fragments/106742/rosiya-ce-fashystska-derzhava-yaksho-ukrayina-ne-peremozhe-nas-ochikuye-desyatylyttya-temryav-y-timoti-snajder/>; Hordiichuk O., Halapsis A., & Kozlovets M. Jak wojna informacyjna przechodzi w pełnoskalową agresję militarną: doświadczenie Ukrainy. *Przegląd Strategiczny*. 2023. Issue 16. P. 345–362.

² Див. : Денисенко В. Як зруйнувати рускій мір. Київ: Наш формат, 2023. С. 188.

Ленінізм, по суті, був особливим варіантом російського месіанізму на основі «нігілізму» XIX століття. Хоча сам Ленін не був прихильником традиційного російського месіанства, але, взявши на озброєння традиції радикалізму, поєднав їх із класичною марксистською формулою, що у пролетаріату батьківщини немає, що для нього нація, її культура і мова не мають ніякої цінності. Ленін був переконаний, що націоналізм – це вияв буржуазної свідомості, яку продукує капіталізм, тоді як при соціалізмі буде зближення і злиття націй. У процесі побудови соціалістичного ладу нації самі зрозуміють прогресивність їхньої асиміляції з більш розвинутою російською культурою і мовою. Тим самим ленінізм, будучи у вузькому сенсі найпершим національним комунізмом, внаслідок інерції російської історії неминуче еволюціонував до відвертого панславізму Сталіна, який використав «російську ідею» як політичний клей для творення тоталітарної держави на основі російськоцентризму¹.

Після смерті В. Леніна, в умовах ізольованості Радянської Росії інтернаціоналізм й універсальне месіанство змінились сталінською теорією про побудову соціалізму в одній окремо взятій країні. Це призвело до того, що акценти змістились в напрямку національного месіанства. Це проявилось в пропаганді патріотизму, введення у національних школах обов'язкового викладання історії Росії, прославлення Російської православної церкви і нарешті новий державний гімн зі словами про Велику Русь, який замінив партійний гімн «Інтернаціонал». Кульмінаційним моментом цього процесу була здравниця в честь російського народу, яку проголосив Сталін на прийомі, присвяченому перемозі над нацистською Німеччиною.

Понесені у Великій вітчизняній війні жертви викликали сплеск месіанських почуттів серед народу. Росія знову постала рятівницею, котра служила всьому людству. Цим ефективно скористалась офіційна пропаганда, яка активно розробляла й використовувала теми порятунку Європи від нацизму, військової допомоги людству і в наступні роки, особливо за часів М. Хрущова і Л. Брежнєва. Зазначимо, що це не абстрактні міркування, а те, що безпосередньо стосується

---

¹ Мейс Д. Європа: матеріалізація привидів. *День*. 14 лютого 2014 р. №27. С. 8.

нинішньої російської агресії та її обґрунтування. Звичайно ж, росіяни не хочуть війни: адже вони (і тільки вони!) перемогли нацизм, це тільки вони – росіяни «падали в бою на землю горькую свою» (Є. Євтушенко) і ніяких там «хохлів» та інших іногородців не було. Ніякої війни вони не хотіли – адже вони миротворці.

Концепт «катехону» у застосуванні до Росії після жовтневих подій 1917 року та Громадянської війни розроблявся і в еміграції. Показово, що російський фашизм вже у час існування імперії Романових мав своє коріння в рухах, відомих в історії як «чорносотенці» та «білий рух». Пізніше він був поширеним явищем і серед емігрантських кіл, що проживали в Німеччині, Франції, Югославії, Маньчжурії та США. А з початком Другої світової війни російські фашисти в Німеччині підтримали Гітлера і влилися до лав російських колабораціоністів – найбільшої групи колаборантів, що співробітничали із нацистами.

У пострадянський період праві російсько-імперські інтелектуали розпочали популяризацію катехонічного месіанізму за нових умов. У цьому використовувалися праці як з російського доробку, так і переклади зарубіжних дослідників, зокрема, праці правого німецького мислителя, близького до нацистів, Карла Шмітта «Земля і море», «Номос землі».

Бажання захистити російський народ, його інтереси й традиції стало основним поштовхом до зростання російського націоналізму в 60–80-ті роки ХХ ст. В термінах націоналізму та у контексті ідентифікаційних пошуків російське месіанство дослідив представник наукової школи слав'янських і східноєвропейських досліджень при Лондонському університеті П. Дункан. Він інтерпретує розвиток російського національного руху і відродження російського месіанства як російський культурний націоналізм (*cultural Russian nationalism*) в історії, літературі, мистецтві і як неофіційний, або дисидентський російський месіанізм (*dissident Russian nationalism*)¹.

---

¹ Див.: Дункан Питер: месіанство Росії. інтерв'ю. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/1643>; Duncan P. J. S. Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after. London, New York: Routledge, 2002. xiii, 235 p.

Згідно з концепцією П. Дункана, із двох притаманних людині конструкцій «клас» і «нація» в XIX – XX ст. перевага віддавалась останній (*the loyalty*). Режими, які ґрунтувалися на класовому месіанстві, мають тенденцію рухатися у напрямку до національного месіанства¹. Зазначимо, що подібна методологія характерна для західних дослідників історії Росії XIX і особливо XX століття, наприклад, для праць Джеймса Скенлана, Тима МакДаниела, Д. Поспеловського та О. Янова.

П. Дункан визначає російське месіанство як «національний міф», рівною мірою міф про спасіння і міф про обраність. Російський месіанізм, на думку дослідника, – це усталений феномен, який проявляється в різноманітних формах і виражений різними суспільними силами в різні періоди російської історії². Вітальність російського месіанізму, його силу П. Дункан пояснює православ'ям і геополітичним становищем держави, розташованої як в Європі, так і в Азії, тим, що російський народ постійно зазнавав небезпеки і нападів.

На думку дослідника, прояви російського месіанізму часто пов'язані з кризовими моментами російської історії. Наприклад, поява слов'янофільства як наслідок кризи кріпосництва в Росії, сталінізму з месіанським гаслом «побудова соціалізму в окремо взятій країні» як реакція на капіталістичне оточення молодої держави. Особливий сплеск прояву месіанських поглядів відбувся в період Великої вітчизняної війни, коли уява про Росію як захисницю Європи від татаро-монгольських орд, Наполеона, а тепер і від нацистів постала домінуючим почуттям.

Досліджуючи месіанські теорії і концепції, П. Дункан доходить висновку, що потрібно розрізняти два полюси російського месіанства. На одному полюсі першорядне значення надається державі й владі, а на другому, – домінують такі поняття, як православний російський народ і російська земля. Відповідно він виокремлює державно-орієн-

---

¹ Duncan P. J. S. Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after. P. 61.

² Див. : Дункан Питер: messiанство росси. интервью. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/1643>; Duncan P. J. S. Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after.

тований месіанізм (*the state-oriented messianism*), пов'язаний з ідеєю панування Москви над іншими народами і визначає його як націоналістичний (*the nationalist messianism*). Месіанство, що пов'язане з концептом російського народу як моделлю, якій мають слідувати інші, автор інтерпретує як народно-орієнтований месіанізм (*the people-oriented messianism*), визначаючи його універсальним або всезагальним (*the universal messianism*)¹.

Прикладом державно-орієнтованого месіанізму, на думку П. Дункана, слугують доктрина «Москва – Третій Рим», панславізм, більшовицький і сталінський месіанізм. Народно-орієнтоване месіанство з ідеями унікальності православного російського народу і російської землі присутні в концепції Святої Русі, в уявленнях про росіян як «народ-богоносець» Ф. Достоєвського, у поглядах народників. І якщо націоналістичне месіанство, яке проявляється як ідея переваги над іншими народами, було пов'язано з державою і шовінізмом, то уявлення універсального месіанства як ідеї служіння і порятунку було пов'язано з народом і землею.

Цілком слушно П. Дункан стверджує, що в Радянському Союзі російський месіанізм давав якісь особливі вигоди Росії і російській нації як нації титульній. Водночас не можна погодитись з думкою дослідника, що велика кількість саме росіян загинуло у сталінських таборах. Дискусійним є й твердження про те, що Росія жертвувала власним розвитком заради подолання відсталості радянської периферії, на шкоду власному добробуту допомагала соціалістичним державам, матеріально й фінансово забезпечувала політичні режими третього світу².

Американська соціологиня Теда Скочпол називає російське месіанство «нарцисичним імперіалізмом, якому важливіше не бути, а здаватися»³. А один із японських дослідників історії імперіалізму

---

¹ Див. : Дункан Питер: messiанство росси. интервью. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/1643>; Duncan P. J. S. Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after.

² Duncan P. J. S. Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after. P. 147.

³ Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 73–74.

професор Мічіо Гото зазначає, що російське месіанство відрізняється від британського, але нагадує американське тим, що «претендує і змагається не стільки за ресурси, економічне підкорення і землю, скільки на власне поняття «правди» і «справедливості», заради чого часто з легкістю нехтуються власні ж економічні інтереси»¹.

Месіанські очікування певною мірою вичерпали себе в радянському суспільстві в 70–80-і роки ХХ ст. Накопичення негативних явищ в різних сферах викликало закономірну відмову від командно-бюрократичної системи, необхідність реформування Росії, бажання вбудуватися в європейську спільноту. Деконструкція радянського тоталітаризму, трансформаційні процеси в російському суспільстві, розчарування у західних ліберальних цінностях актуалізували осмислення нової національної ідеї як спільного смислу буття і шляхів його досягнення, зумовили новий сплеск російського месіанізму і місії російського народу. Більшовицька ідея світової революції в путінській Росії трансформувалася в ідею «русского міра», з тією ж месіанською й агресивно-терористичною суттю, з обґрунтуванням «права на агресію» Росії.

У кризові періоди російської історії ті чи інші ідеї російського месіанства виходять на передній план. Російське месіанство продовжує існувати і в пострадянській Росії. Сьогодні як ніколи популярна ідея про особливий шлях розвитку Росії. Розчарування в політиці західних країн (насамперед США), які йдуть шляхом розширення НАТО, будують систему протиракетної оборони в східноєвропейських країнах і нові військові бази поблизу російських кордонів, призвело до відродження в російському суспільстві стереотипів «холодної війни» і до появи різновиду месіанства, де Росія заявила про себе як лідера країн, які виступають проти американського імперіалізму. Відбувається інтенсивне нав'язування міфологізованих цінностей власної історії та їх абсолютизація щодо історії сусідніх країн, перетворення російської історичної політики в міфологізований варіант історико-культурного фактора².

---

¹ 後藤道夫、伊藤正直；渡辺 治（編）、『現代帝国主義と世界秩序の再編』、大月書店、1997。ページ 106。

² Див.: Путин В. Выступление на открытии Конгресса соотечественников. 11 октября 2001. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=atfrGpaR5cM>

І хоча у 90-ті роки ХХ ст. месіанські ідеї не мали широкої популярності, однак із початку 2000-х подібні наративи почали дедалі частіше зустрічатися у науково-популярній історичній літературі, розрахованій на масового читача. Так, у 2006–2007 роках на книжковому ринку РФ з'явилися твори М. Калашнікова («Сломанный меч империи», «Назад в СССР-2!» та ін.), О. Бушкова («Сталин. Ледяной трон», «Давид и Голиаф»), почали перевидаватися найодіозніші «чорносотенні» праці Д. Мережковського та І. Ільїна. Апофеозом підготовчого етапу інтелектуального «неомесіанства» можна вважати вихід у 2007 році серії публіцистичних книжок анонімного авторства «Проект Россия» (нині офіційно в серію входять чотири книги: «Проект Россия», «Проект Россия. Выбор пути», «Проект Россия. Третье тысячелетие» і «Проект Россия. Большая идея»; авторство яких приписують то С. Кургіняну, Д. Рогозіну, В. Суркову або й особисто В. Путіну), в яких було систематизовано та обґрунтовано неоімперську політику «Росії майбутнього» саме крізь призму месіанства.

Після розпаду войовничої радянської імперії у Росії культивується спокуса завоювати велич на полі бою, взяти реванш на нагнітанні страху й залякуванні. Задовольнивши свої первинні потреби, середній клас Росії захотів імперської величі Росії. Усі ці роки пройшли під гаслом «вставання з колін»: «ми примусимо нас поважати», «ми їм покажемо», «не смішіть наші Іскандери». Суспільство вийшло на архаїчний щабель духовності часів Російської імперії. А оскільки все це відбувається на тлі економічного неблагополуччя, то виникає потреба відшукати зрадників, які заважають жити «по-руськи». І хто це міг бути, якщо не українці, що позазіхали на право первородства, не бажають визнавати себе складовою частиною російського народу та ще й ототожнюють себе із спадкоємцями Київської Русі¹.

Зазвичай сучасний концепт «русский мир» пов'язується із нібито існуючим у світі міжнародним трансконтинентальним суспільством,

¹ Див.: Ткаченко В. Рашизм: звідкілля у російському суспільстві такий потенціал злоби й ненависті, насилля й мародерства? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. С. 1262.

поєднаним спільністю російської мови і культури. «Русский мір» розглядається також як один із способів тиску та проявів «м'якої сили» Росії або позначають ним цивілізаційний, соціокультурний та наднаціональний простір, що охоплює усіх російськомовних людей, котрі мають духовні й ментальні ознаки російськості та переймаються долею Росії й збереженням і розвитком російського культурного простору. Відтак «русский мір» є трансграничною надетнічною соціокультурною спільнотою, що характеризується гнучкістю та динамічністю адаптації до світових змін, об'єднує на основі добровільної участі всіх людей, які цікавляться і поділяють цінності російської культури та небайдужі до долі Росії, незалежно від країни їх походження, проживання, віросповідання чи рідної мови з метою збереження і трансляції цінностей російської культури засобами формування адекватного образу Росії на світовій арені¹.

Не останню роль тут відіграє модифікований концепт російсько-євразійства про Росію як особливу, самостійну цивілізацію, яка повинна не наслідувати когось, а відштовхуватися у своєму розвитку від власних традицій і принципів. Серед провідних рис цієї цивілізації називають специфічний за своїми духовно-релігійними ціннісними орієнтаціями й економічними відносинами уклад, що ґрунтується на співіснуванні приватної і державної власності, а також ідеократизм, гіпертрофований етатизм, антиокциденталізм, неомесіанізм, гегемонізм².

Нинішні самоідентифікаційні пошуки відображають широкий діапазон усвідомлення російського шляху в світі: від західних моделей до месіанських ідей про особливе призначення Росії, але в новому соціокультурному контексті й в умовах нових викликів часу. Більшість сучасної російської інтелігенції в умовах ворожості Заходу до Росії, протиставлення двох типів цивілізацій доходить до усвідомлення самотності російського світу, переваг російсько-

---

¹ Див.: Верховенцева І. Г. Фейки російської інформаційної війни проти України: деконструюючи «історичну Росію» та «руський мир». *Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді* : монографія / [І. В. Букрєва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків: Право, 2024. С.84–85.

² Див.: Євразійство. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

го менталітету в силу особливої духовності, неприйнятності «чужої» моделі розвитку.

Упродовж 2000-х рр., що пройшли під знаком реваншу в контексті поразки СРСР у «холодній війні» й стали часом розробки стратегій російських гібридних війн з метою повернення контролю Кремля над пострадянським простором, Росія активно формувала агресивну стратегію захисту співвітчизників в інших країнах. При цьому не відкидалося й відкрите військове вторгнення з метою їх захисту, що зафіксовано у ключових документах із забезпечення зовнішньої політики. По суті, «русский мір» став інструментом російської геополітичної експансії, яка нівелює сучасні правові засади національного державотворення в суверенних пострадянських країнах. При цьому історичні «русского міру» корені, як правило, окреслюються роллю російської православної церкви у створенні міфу про «русский мір» як синтезатор народів у християнській спільноті «всі й в усьому Христос» чи формуванням діаспор росіян у країнах світу.

За останні роки у Росії напрацьовано широке коло ідей щодо її пострадянської ідентичності, для зміцнення сили і впливу російської держави, легітимації путінського режиму. На думку І. Зевельова, йдеться насамперед про дві концепції: «Перша – ідея про те, що Росія має бути потужною, самостійною величною державою, оплотом всіх консервативних сил, що борються проти революцій, хаосу і ліберальних ідей, насаджуваних США і Європою. Друга – уявлення про існування великого російського світу і російської цивілізації, відмінної від західної, що виходить за державні кордони власне Росії»¹. Обидві концепції не дуже добре поєднуються з домінуючими дискурсами на Заході і сприймаються там як своєрідна інтелектуальна архаїка, що не має жодного прямого стосунку до системи сучасних міжнародних відносин і європейської безпеки. «Росія йде своїм особливим шляхом». Це не соціалізм і не капіталізм. Це навіть не про економіку. Це насамперед про створення нового СРСР-2, який відтворить і розширить імперію.

---

¹ Цит. за: Мироненко П. Спогади про майбутнє. Хроніка війни із щоденника політолога (24.02.2022–24.08.2022). Київ: Видавництво Політія, 2022. С. 526.

Переродження російського пострадянського проєкту у великодержавний і неоімперський яскраво продемонстрували війни путінської Росії у Чечні, Нагірному Карабасі, Південній Осетії, Абхазії, Грузії, агресивні дії РФ на початку 1990-х років проти Молдови у Придністров'ї, військові дії у Сирії та інші військові акти. І та повномасштабна війна, яку сьогодні Росія веде проти України, – це продовження її імперських воєн, котрі тривають сотні років і які добре пам'ятають і країни Балтії, і Польща, і Чехія, і Словаччина, і Фінляндія, і всі народи, які свого часу були нею окуповані, щоб створити імперію. А Росія за свою історію розбудовувала різні види імперій. Водночас відбулося конституювання закритої політичної системи в сучасній Росії, котра наслідуює й відтворює імперські чи квазіімперські структури. Ці метаморфози продукують інші концептуалізації на полі сучасної російської історії¹.

Цивілізованому світу (як й українцям) слід усвідомити, що імперська свідомість живе в росіян. Росія виношує «російську доктрину Монро», яка б поширювала її вплив та волю як мінімум на все «близьке зарубіжжя», тобто на території республік колишнього Союзу. Адже поняття «русский мір» здавна виходило за межі російського етносу. На цю формулу й працює вся ідеологічна машина РФ останні десятиліття. Хоча насправді ця ідеологія є незмінною кілька століть, просто змінюються обгортки. Першим пророком такого месіанізму ще на початку 1990-х став О. Дугін. Потім підключився його сподвижник А. Малер, який створив у 2005 році альманах «Північний катехон», у 2007 році – інтелектуальний клуб «Катехон».

Набір ідеологем, прив'язаних до концепту «русский мір» й отожднюванням його з *Rex Romana* та *Rex Americana*, вказує, з-поміж іншого, на амбіції російського великодержавного політичного істеблішменту у конкуруванні із сучасними світовими цивілізаційними моделями, прагнення росіян ідейно поневолити суверенні, сусідні з РФ (і

¹ Див. : Зінченко О. Як українці зруйнували імперію зла. Київ: Видавництво: Vivat, 2024. 560 с.; Снайдер Т. Російський посібник з геноциду. URL: <http://stexty.org.ua/fragments/106312/timoti-snajder-pro-rosijskyj-posibnyk-z-henocidu/>; Snyder T. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America. New York: Tim Dugan Books, 2018. 359 p.; Horbulin V. *How to beat Russia in the War of the Future*. Kyiv : Bright Books, 2021. 234 p.

не тільки) країни та інтенсифікація методів нового «збирання земель» під егідою московських імперських правителів з метою відновлення колоніальної за своєю суттю політики експансії на євразійському просторі – засобом формування нової, «руськомирської», ідентичності в країнах, де є діаспори росіян чи російськомовні громадяни¹.

Апелюючи до консерватизму російської політичної філософії і вважаючи розпад Радянського Союзу найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття, президент РФ Путін «робить висновок про існування екзистенціональної загрози для Росії і намагається, де тільки можливо, тримати інші колишні радянські республіки під контролем», – пише А. Меркель у своїх мемуарах «Свобода: спогади 1954–2021»². Путін хотів, щоб Росія залишалась незамінним полюсом у багатополярному світі після закінчення «холодної війни».

Квінтесенцією всіх цих історичних маніпуляцій стала стаття Путіна про «єдиний народ», в якій він прямим текстом говорить про те, що такого народу, як українці, не існує³. Якщо раніше говорили про «братній народ», про життя українського народу в «єдиній братній сім'ї народів СРСР», то сьогодні вже про «єдиний народ». Головний смисл статті Путіна не історичний, а політичний. У цьому опусі озвучена нова геополітична концепція щодо України – уже не «обмеженого суверенітету», а відмова Україні в праві на державність, суверенітет, а також пред'явлення сусіду територіальних претензій. Путін вірить в те, що незалежна демократина Україна є екзистенційним викликом Росії, а тому має бути знищена, як лише трапиться нагода.

Ця стаття є загрозливою для існування не лише України, а й усіх пострадянських республік і країн колишнього соціалістичного табору. Російська ідеологічна машина почала працювати над поєднанням поняття «русский мір» з поняттям росіяни. Іншими словами, концепцію «єдиного народу» апробують в Україні, а в разі позитивного для росіян завершення перекидатимуть на інші нації. Механізм тут теж

---

¹ Див.: Верховенцева І. Г. Фейки російської інформаційної війни проти України: деконструюючи «історичну Росію» та «руський мир». С.83–84.

² Ангела и ее демоны: как роковое решение Меркель по Украине в НАТО привело к войне. *Семья*. №48 (125). 26.11.2024–2.12.2024. С.4.

³ Див.: Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. 12 липня 2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

доволі простий. Є патріоти-націоналісти (хороші, ті, що за Росію) і є націоналісти-фашисти (ті, що за свої народи і проти русского міра)¹.

Вся історична політика РФ була спрямована на формування в російському суспільстві образу українця як свого цивілізаційного ворога. Утверджувалась теза, що поки існуватиме самостійна Україна, російське суспільство не зможе піднятися на вищий щабель цивілізаційного розвитку. Отже, вільний українець – це потенційна загроза для кожного росіянина. Розпалювалася відверта шовіністична пропаганда: українці зображаються як «вічні зрадники», «мазепинці», русофоби. З новою силою зазвучали тиради Путіна про те, що української нації не існує, що Україна не має жодних традицій власної державності і може існувати тільки в союзі з Росією.

Відтак протягом чотирьох століть перебування України у складі Російської імперії було нагромаджено глибокий шар підробок та фальсифікацій, створено безліч ідеологічних міфів (про «старшого брата», «спільну колиску» трьох братніх народів, принципovu «першість» Росії в усіх сферах життя і т. ін.), які майже цілком сховали під собою історичний зміст української (і російської) історії, культури, духовності². І «великий» народ пропонує «малому» фельдфебельського розуму «табель про ранги»: «великий» народ, «малий» народ, «старший брат», «молодший брат» і т. ін.

Ставлення російського політикуму (як і росіян загалом) до українського суверенітету значно ближче до комінтернівської схеми «дружби народів», дотепно висміяної Дж. Орвеллом у «Скотофермі» в образі Кішки з «Комітету перевиховання диких тварин», яка читала горобцям лекції про «братерство тварин», вмовляючи їх сісти їй на лапку³.

Успіх політики відновлення статусу «наддержави», про що мріє політикум і населення Росії, неможливий без України, її населення і ресурсів. Тому будь-які спроби українців отримати незалежність

¹ Див.: Денисенко В. Як зруйнувати рускій мір. С. 170–171.

² Див.: Бичко І. Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: «кордоцентричні мотиви». *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ: Стилос, 1997. С. 332.

³ Див.: Кестлер А. Ніч ополудні. Орвелл Дж. Скотоферма. Київ: РІО «Заповіт» МХП «Информ ВТ сервис», 1991. С. 212.

жорстоко придушувалися. Здобувши незалежність у 1991 р. після розпаду Союзу РСР, Україна відразу почала зазнавати з боку Росії потужну інформаційну війну – лавину пропаганди та маніпуляцій, перекручування фактів, основна мета яких – дестабілізація суспільно-політичної ситуації в Україні, повернення її у сферу впливу Росії, недопущення інтеграції у європейський простір, вступу в НАТО.

Під час Революції Гідності (листопад 2013 – лютий 2014 рр.), коли українці відстоювали європейський напрямок розвитку своєї країни, Росія нахабно вторглася в Україну, порушивши Будапештський меморандум (договір 1994 року, згідно з яким Україна віддала ядерну зброю в обмін на гарантії безпеки з боку США, Великої Британії та Росії), окупувала частину території. Тоді розпочалася гібридна фаза війни – поєднання воєнних дій (без оголошення, прикриваючись місцевими сепаратистськими рухами, які підтримувала і спонсорувала Москва) та інформаційної війни. Українська держава не могла повноцінно розвиватися в таких умовах. На жаль, міжнародній спільноті та українській дипломатії не вдалося зупинити агресора та врегулювати локальний збройний конфлікт. Навпаки, пізніше, 24 лютого 2022 року, Росія розпочала повномасштабну війну в Україні.

Головною метою путінської агресії є «не лише ліквідація української державності як юридичного суб'єкта на політичній мапі Світу – держави Україна, а й знищення усієї киево-руської ідентичності, яка консолідує українську політичну націю та є квінтесенцією української державності в синергетичній єдності її аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних та ментальних параметрів, які еволюційним шляхом склалися протягом тисячолітньої історії України-Руси»¹.

Нинішній «російський імператор» В. Путін ще у розмові з 43-м Президентом США Дж. Бушем дозволив собі сказати: «Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її території – це Схід-

---

¹ Батанов О. Державність – основа політико-правового буття українського народу: історія та сучасність. *Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політико-правових наук України*. Вип. 21. Київ: Видавництво Політія, 2023. С.180.

на Європа, а частина, і значима, подарована нами!»¹ Що означає вислів «подарована нами...»? Московія, користуючись військовою силою, фашистськими методами загарбала чужі землі, а тепер говорить про свої «подарунки». У світі не знайдеш жодної країни, яка б мала такі завоювання чужого, як Московія, Росія, Російська Федерація. Ще з року поглинання Московським патріархатом у 1686 році Київської метрополії розпочалося нищення «православним» колонізатором на наших землях всього українського. Колонізатори-росіяни нав'язували українцям як колонізованому народу (як й іншим народам) свою оцінку їхньої історії, окремих історичних подій, що мали й ще матимуть місце. «Силою агресії, силою зброї, силою патологічної брутальності і патологічного розбою нам постійно нав'язувався культ російського народу...»². І мова росіян не національна, вона має шовіністичний лик, який маскується то під суто національний, то під інтернаціональний, бо є оця невивиправна потреба маскуватися, будучи такими за органічною суттю, а ця органічна суть таки в «полуразбойничьей стихии русского языка»³. Вона є мовою екстремістів шовіністичного штибу, які прагнуть відновлення Радянського Союзу, себто імперської Росії, котра була для них об'єктом гордості: «Я другой такой страны не знаю».

Яскравою ілюстрацією такого роду експансіоністських сценаріїв є позиція одного з ідеологів «русского міра» та «сірого кардиналу путінізму» О. Дугіна. Так, у його праці «Основы геополитики» (1997), яка витримала декілька видань і рекомендована для вивчення військовими та цивільними навчальними закладами у сфері міжнародних відносин РФ, абсолютно відверто констатується, що «геополітичний аналіз внутрішніх російських геополітичних проблем не може бути здійснений без урахування більш загальної, глобальної картини місця Росії в геополітичному ансамблі». Обгрунтовуючи «планетарну роль і значення Росії», О. Дугін окремо порушує «українське питання»: «...стратегічно Україна повинна бути жорсткою проекцією Москви

---

¹ «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей / За редакцією проф. А. Колодного. Київ: УАР, 2014. С. 274.

² Гуцало Є. П. Ментальність орди. С. 8.

³ Там само. С. 198.

на півдні і на заході»¹. Відомий дослідник Андреас Умланд правомірно визначає таку філософію Дугіна як дуже небезпечну, оскільки вона демонструє чітке сприйняття фашизму².

Росія, на думку польського політичного мислителя Чеслава Мілоша, попри історичні трансформації притаманних їй політичних режимів, є незмінно агресивним географічним простором, що продукує «поневолений розум» і виявляється «в діяльності щодо створення специфічного суспільно-політичного порядку, неприйняття свободи особистості, схильності вірити у фатум як історичну необхідність»³. У його розумінні Росія не піддається здоровому глуздові, вона не зможе стати демократичною.

Фактично вся російська історична політика, культура та весь спосіб мислення росіян пронизані месіанством, імперськістю і колоніалізмом. Філософія самовиправдання, коли, незважаючи ні на що – ненаситно хочеться самозамилування, самоідеалізації і самомесіанства, бо ж чомусь без цього ніяк не хочеться існувати просто та ясно, поряд з іншими, здавалося б, простими і ясними, «не месіанського самопокликання й месіанського самозвеличення»⁴.

При цьому зазначимо, що месіанство йшло з середини по традиції, тому будь-які методи його викорінення з боку офіційної влади (наприклад, цензура, обмеження свободи слова, викорінення інакомудства) не завершилися успіхом. Навпаки, в окремі історичні періоди сама держава фактично проводила месіанську політику, яка іноді оберталася згубними результатами – у випадку з комунізмом вона призвела до масових людських жертв. Водночас відмова від комуністичних ідей обернулася таким соціально-економічним проваллям, від якого Росія й донині не оправилась.

Російські політики, філософи, науковці, пропагандисти постійно повторюють тезу про те, що самовпевненість їхньої держави є спо-

---

¹ Дугин А. Г. Основы геополитики. Москва: Арктогея, 1997. С. 297, 348.

² Див.: Umland A. Alexander Dugin – A Russian scarecrow. *New Eastern Europe*. March 20, 2017. URL: <https://neweasterneurope.eu/2017/03/20/alexander-dugin-a-russian-scarecrow/>

³ Miłosz C. Rosja. *Widzenia transoceaniczne*. Tom I. Dostojewski – nasz współczesny. Warszawa : Zeszyty Literackie, 2010. S. 279.

⁴ Гуцало Є. П. Ментальність орди. С. 98.

собом виконання трансцендетної місії, яку не варто критикувати західним мислителям, оскільки вони просто не розуміють її належним чином. Будь-яке західне несхвалення часто сприймається ними як еретичний вчинок. Це не що інше, як обманний захід прихованого зла, щоб приховати справжню діяльність російських лідерів у їхніх спробах зміцнити імперію-захисницю та зміцнити православний щит для блага всього людства.

З огляду на багатий ординський історичний досвід РФ здатна на системне насильство. І та війна, яку сьогодні Росія веде проти України, – це продовження її імперських воєн, які тривають сотні років. Аналіз змісту російської політики унаочнює ознаки її месіанства, імперськості та колоніалізму: по-перше, Росія «схиблена на розмірах території». Росіян зовсім не цікавить якість життя на цих територіях, але вони хизуються, що є такими «великими та дуже великими»; по-друге, російське суспільство наскрізь просякнуте шовінізмом, котрий є одним із інструментів у здійсненні проімперської зовнішньої політики в сучасній Росії; по-третє, «любов до царя і відсутність любові і поваги до себе». Царю, імператорові, президенту жителі Росії довіряють безмежно, охоче делегують їм вирішувати долі суспільства, країни, території, а народ є покірним слугою держави. Людина в Росії знеособлена, вона мислить і діє на основі колективістських інстинктів. Дається взнаки і віковичний патерналізм; по-четверте, мілітаризація та залежність від «перемог». Росія міфологізувала і монополізувала перемогу у Другій світовій (Великій вітчизняній) війні та побудувала на ній міфологічно переписану історію. Росія – єдина країна у світі, яка в День Перемоги 8 (9) травня не сумує за мільйонами жертв, а святкує та «може повторити»¹.

Одним із засобів системного насильства є нав'язування пропаганди, яка розлюднює супротивника. Жителі Росії, а також ті росіяни, що перебувають за кордоном, постійно споживають спотворену, не-

---

¹ Див. : Удод О. У чому причини живучості імперських стереотипів у російській історіографії? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі.* У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. С. 1515–1516.

правдиву інформацію, яку у величезному обсязі постачають російські засоби масової пропаганди, відтак перетворюються на слухняних виконавців волі російської панівної верхівки.

В основі пропагандистської діяльності сучасної Росії спотворення фактів, переписування історії, штучна зміна етнічних стереотипів, створення й масове поширення нових, вигідних РФ наративів з метою масових маніпуляцій суспільною свідомістю, заклик до певних дій. Російська пропаганда та ЗМІ десятками років висміювали українців і білорусів, народи Кавказу, населення Балтії, зображали їх селюками, любителями картоплі, шароварів, сала чи повільними тугодумами. На сформованих та нав'язаних у колоніальні часи етнічних стереотипах (про нібито меншовартість українців, провінційність та бідність української культури, низький статус української мови, недодержавність України тощо) побудована сучасна російська пропагандистська система продукування брехні й тотальної ненависті до українців, невизнання їх права на самостійну державу в спільноті європейських країн, і навіть права на життя.

Повномасштабна російська агресія проти України кинула виклик демократичним і гуманістичним цінностям європейської цивілізації. Тому маємо говорити про реальні й можливі геополітичні наслідки російсько-української війни, «спростовувати російську брехливу пропаганду та її історичні наративи, в тому числі про т. зв. історію «єдиного російського народу» та «русский мір» і, що не менш важливо – виокремити раз і назавжди історію українського народу, України з «російської тіні», показати, що ми – «європейська нація, історія якої з прадавніх часів тісно пов'язана і є невід'ємною складовою європейської історії, а також відкривати Європу українцям, наше спільне минуле з європейськими народами, формувати... глибоке й цілісне розуміння європейських цінностей та європейських інтеграційних процесів і цим закладати міцний фундамент європейського майбутнього України»¹.

---

¹ Віднянський С., Мартинов А. У чому полягає значення європейських студій в Україні в умовах російсько-української війни? За *Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. С. 1438.

Одна з головних внутрішніх проблем Росії з точки зору відносин із зовнішнім світом – це незавершеність процесу усвідомлення місця країни у світі та неадекватність уявлень про цей світ. Після розпаду СРСР для Росії надзвичайно актуалізувались проблеми геополітичної ідентичності як проблеми самовизначення у сучасному світовому просторі шляхом побудови такої логіки поведінки, що була б автентичною зміненому геополітичному статусу країни. Насправді Росією ніхто ніколи серйозно не займався. Єдиний період, коли нею займалися ґрунтовно, – це «холодна війна», у якій виграв колективний Захід, але не зміг закріпити перемогу через абсолютне нерозуміння тих процесів, що відбуваються у Росії¹. Важливо говорити не тільки і не стільки про Путіна, скільки про злам механізмів (росіяни вживають слово «скрепи»), які роблять Росію загрозою для світу ось уже кілька століть.

Вважаючи розпад СРСР найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст., прихильники ідеї «русского міра» не можуть змиритися з деконструкцією культу імперського російського народу, а також з тим, що український народ зрадив «велику» справу протистояння й ненависті до Заходу. Для значної частини росіян й досі характерна ідея месіанства, імперські стереотипи та ностальгія за «великою могутньою Росією», антизахідницькі світоглядні орієнтири та антиамериканізм, не переосмислені радянські наративи. Тож тиск Росії на колишні республіки СРСР є прагненням здійснення «повторної колонізації», повернути ці держави в сферу свого впливу. Бо якщо є українська й білоруська нації, то, відповідно, – немає імперського російського народу, що містить в собі велико-, мало- і білорусів.

Коли ми говоримо, що без України Росія втрачає статус імперії, то характеризуємо тільки фрагмент ситуації. Дійсно, історія й культура Росії не може компенсувати втрачений гуманітарний простір, де сконцентровані завоювання всіх царів і творчі злети інтелектуалів. Окрім них, існує ще багато аспектів незвичайно гострих для Росії проблем, наприклад, демографічна і продовольча, проблема доступу до європейських транспортних коридорів і ринків, нарешті кліматична.

---

¹ Див.: Денисенко В. Як зруйнувати російський мір. С. 194.

Месіанство присутнє в російській зовнішньополітичній діяльності. У виступах президента РФ В. Путіна, представників його оточення, наближених, науковців і пропагандистів, можна почути ті самі месіанські тези. Так, піклувальник Російського географічного товариства Путін у XXI столітті скаже: «Кордони Росії ніде не закінчуються!» Що Росія сьогодні – остання твердиня порядку та нормальності у світі, яка протистоїть аморальності, злу, «ЛГБТ-сатанізму», фашизму, нацизму і бандеровцям. Тому, навіть нападаючи на своїх сусідів, зокрема Україну, вона лише захищається від ворогів, від НАТО і загниваючого Заходу. Своєрідною складовою цього постмодерністського месіанізму стало победобесіє. У ЗМІ постійно звучать істерично зарозумілі гасла і вигуки: «Нам усі мають бути вдячні, бо ми страждали, рятуючи всіх. І зараз рятуємо. Але вже не мордуємось, а перемагаючи. Нам знову всі мають бути вдячні. І не повинні заважати нам. Хто заважає, той ворог. Не лише нам, а й усьому світові. Тому що ми обрані для спасіння світу і всіх довкола»; «Ми зазнали величезних втрат, рятуючи вас усіх від нацизму! Вклоніться нам!»; «Можемо повторити!»; «Безсмертний полк» і т. ін. Росіяни часто говорять про те, що окупація України насправді є боротьбою за «суверенітет Росії». Мовляв, «або ми, або вони». Або ти атакуєш, або тебе атакують. Або ти вб'єш, або тебе вб'ють. Їх мислення значною мірою побудоване на логіці дарвінівської боротьби за виживання: завдання полягає не в тому, щоб захистити свої кордони, а в тому, щоб розширити свої території.

Якщо говорити про росіян загалом, то «маємо справу з людьми, які не здатні пережити провину і відповідальність. Ці люди не здатні бути винними, бо для них винні завжди інші. У нашому випадку «винні» НАТО, українці, фашисти. Їх просто підставили, змусили спровокували. Вони захищалися від планованого проти них нападу, це не вони кидали бомби. Вони невинні. Вони завжди за мир»¹.

Один з головних комплексів росіяни – комплекс «росіяни не програють». Він є джерелом постійного переписування історії та підташування її під певні ідеологічні потреби, і як результат маємо вічне

---

¹ Денисенко В. Як зруйнувати російський мір. С. 129–130.

повернення «ісконно русских територій», розширення територій без покращення життя народу та вічне переписування минулого під потреби сьогодення. Без боротьби з цим комплексом неможливо зруйнувати основи «русского міра». Потрібно створювати величезний масив історичних текстів для різних категорій населення. По суті, потрібно писати іншу історію для росіян. Наша мета – позбавити РФ імперських амбіцій.

Сучасна Росія намагається просувати свій світогляд, свої месіанські наративи у всьому світі. Так, в грудні 2013 року з'явилося нове Міжнародне інформаційне агенство Russia Today (ІАІТ), яке перевершило свого попередника РІА-Новини. Крім того, телеканал RT продовжує мовлення в десятках західних країн і котрий отримує величезну фінансову підтримку з російського бюджету.

Російські політики, історики і науковці, професійні пропагандисти мають величезний досвід здійснення послідовного імперського впливу на масову свідомість, з дискредитації української державності, завдання шкоди іміджу України та українців. Українська держава і суспільство такого досвіду не мають. І тепер нам слід розробити систему контрпропагандистського впливу, яка б базувалася на охопленні всіх сфер життя і дісталася всіх країн, які є нашими актуальними і потенційними союзниками. Звертаючись до них, треба постійно наголошувати, що російська пропаганда побудована на методах, які систематично застосовувалися нацистською пропагандою¹.

---

¹ Див.: Верховцева І. Г. Фейки російської інформаційної війни проти України: деконструюючи «історичну Росію» та «русський мир». *Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді* : монографія / [І. В. Букреева, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2024. С.76–93; Гуржи В. Идеологеми «русского міра» в сучасних гібридних війнах. *Гібридна війна: in verbo et in praxi*: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 339–362; Чикарькова М. Ю. Пропаганда ідей «Русского міра» в Україні як системна інформаційна війна в сфері культури. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2021. Вип. 21. С. 83–92; Требін М. Інформаційна складова сучасної війни. *Соціальні комунікації: виклики сьогодення (до Дня журналіста)* : матеріали ІІ Міжнар. наук. симпозіуму (Київ, 6 черв. 2024 р.) / відп. ред. Д. С. Файвішенко. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2024. С. 99–103; Pocheptsov G. Russian Propaganda Wars: Russia – Ukraine 2022. URL: <https://www.academia.edu/95759898/>

Конструктивна українська пропаганда має зосередитися на тій тезі, що життєво важливий інтерес наших союзників полягає не тільки в тому, щоб підтримувати українців, які захищають власну країну від агресії. Цей інтерес насамперед полягає в тому, щоб їхні країни не стали жертвами нової агресії з боку сучасної РФ, щоб їхні громадяни не стали тоталітарними зомбі. Наше завдання – методично та наполегливо це роз'яснювати.

Оскільки важливою складовою російсько-української війни є інформаційна, то для того, щоб перемогти російського агресора, окрім використання всіх наявних ресурсів, насамперед військових, потрібно, як слушно зазначає М. Требін, завжди «пам'ятати про важливість боротьби за розум і серця людей, бо кожна перемога народжується спочатку в головах людей, а потім вона стає реальністю. Тому інформаційна боротьба вимагає дуже ретельного аналізу та пошуків ефективних дій проти дезінформації, фейків та відкритої брехні супротивника, вмілого використання її законів, закономірностей, принципів»¹.

Таким чином, концепт обраності російського народу як тенденція суспільної думки, починаючи з XVI ст., тією чи іншою мірою зберігався протягом всієї історії російської держави. Месіанські ідеї передавались від покоління до покоління різними способами: через православну церкву і старовірців, літературу, різні революційні організації, а в марксистському варіанті – через пропагандистський апарат КПРС. Вони мали вплив на економіку, політику, мораль, літературу, музику, живопис і кінематограф. Месіанські настрої й ідеї мають у російському соціумі широкий діапазон: носіями їх виступали різні соціальні прошарки суспільства від селянства до інтелігенції, від пролетаріату до партійних функціонерів, від підприємців до політиків.

Спочатку Міфологема «Москва – Третій Рим» стала смисловою основою месіанської світоглядної концепції періоду формування Московської централізованої держави. Пізніше ідея російського месіанства отримає нову форму та почне розвиватись на основі нової

---

¹ Требін М. Інформаційна складова сучасної війни. С. 102.

парадигми – в системі філософських побудов щодо відношення Росії до Заходу у зв'язку з пошуком власних шляхів у світовій історії. Таким чином, ідея Філофея почне доповнюватись новими сюжетами, отримувати додаткову аргументацію та нову інтерпретацію. Саме тому зазначена ідеологема стає системоутворюючою для філософської та суспільної думки в цілому.

Практично всю політичну історію Росії протягом понад 400 років можна розглядати як історію розвитку російської імперської державності, що розпочинається з періоду правління Івана Грозного, концептуально оформлюється за часів Петра I, але не закінчується з крахом царського правління Романових. Вона набуває нових обріїв за радянських часів як радянська імперія, а після розпаду СРСР демонструє надзвичайну живучість в неоімперських амбіціях Б. Єльцина, досягаючи, нарешті, свого апогею у політиці режиму В. Путіна. Сучасне російське суспільство просякнуте сумішшю месіанських ідей, переконанням в тому, що Росія – це країна, яка змінює світ.

Політичний розвиток нинішньої Росії відбувається в напрямі посилення неоімперських амбіцій її провідників, наступу на права людини й свободу слова, посилення авторитарного стилю управління державою. Продовження цієї лінії, свідоме її підживлення та підтримання стало особливо очевидним на початку ХХІ ст., з розгортанням повномасштабної війни Росії проти України. У них страждальність багатовікової давності поєднується із самолюбванням, переможною самовпевненістю сучасності. Російський месіанізм несе небезпеку не лише Україні, іншим країнам колишнього СРСР, утвердження ворожої Заходу моделі держави, а насамперед безпеці Росії. Він є не стільки показником сили РФ, скільки маркером її слабкості. Перемога України в російсько-українській війні стане потужним поштовхом до постімперіалістичного світу, для захисту базового принципу демократії – всі нації рівні, а держави заслуговують на повагу. Вона також буде важливою і для майбутнього самої Росії, стане вирішальним аргументом, кинутим на терези багатовікової суперечки всередині Росії та її культури, уможливіть фундаментальні політичні зміни.

Список використаних джерел

1. Ангела и ее демоны: как роковое решение Меркель по Украине в НАТО привело к войне. *Семья*. № 48 (125). 26.11.2024–2.12.2024. С. 4.
2. Афанасьев Ю. Русское самодержавие в XX веке. URL : <http://echo.msk.ru/programs/cenarobedy/951646-echo/>
3. Батанов О. Державність – основа політико-правового буття українського народу: історія та сучасність. *Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політико-правових наук України*. Випуск 21. Київ: Видавництво Політія, 2023. С.171–209.
4. Беккер О. Рашизм як прояв тваринності проти людства і людяності. *АрміяInform*: 9.03.2022. URL : <https://armyinform.com.ua/2022/03/09/rashyizm-yak-proyav-tvarynnosti-proty-lyudstva-i-lyudyanosti/>
5. Бердяев Н. А. Русская идея: основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Париж: YMCA-Press, 1946. 258 с.
6. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / з англ. перекл. Олена Фешовець. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 237 с.
7. Бичко І. Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: «кордоцентричні мотиви». *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ : Стилос, 1997. С. 316–338.
8. Верховцева І. Г. Фейки російської інформаційної війни проти України: деконструюючи «історичну Росію» та «руський мир». *Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді* : монографія / [І. В. Букреєва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2024. С. 76–93.
9. Верховцева І. Г. Руський мир як традиційні соціальні практики «довгого» XIX ст.: до витоків російського фашизму. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). №3. С. 117–127.
10. Віднянський С., Мартинов А. У чому полягає значення європейських студій в Україні в умовах російсько-української війни? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. С. 1438–1439.
11. Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 жовт. 2024 р.) / [редкол.:

- Герасіна Л. М. (голова), Козловець М. А., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2024. 114 с.
12. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с.
  13. Гольцов А. Г. Перспективи «русского міра» в геополітичному вимірі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2022. №4(56). С. 37–42.
  14. Горбулін В. П. Без права на покаяння. Харьков : Фолио, 2009. 378 с.
  15. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432 с.
  16. Гуржи В. Ідеологеми «руського міра» в сучасних гібридних війнах. *Гібридна війна: in verbo et in praxi*: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 339–362.
  17. Гуцало Є. П. Ментальність орди. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 206 с.
  18. Денисенко В. Як зруйнувати русській мір. Київ: Наш формат, 2023. 208 с.
  19. Денисюк В. І. Антиукраїнські історичні наративи в російськомовному YouTube-просторі як загроза національній безпеці України. *Acta securitatae volynienses.* 2023. № 1. С. 12–20.
  20. Дугин А. Г. Основы геополитики. Москва: Арктогея, 1997. 591 с.
  21. Дункан Питер: мессіанство Росії: інтерв'ю. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/1643>
  22. За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 1. 800 с.
  23. За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. 801–1552 с.
  24. Зінченко О. Як українці зруйнували імперію зла. Київ: Видавництво: Vivat, 2024. 560 с.
  25. Йосифова Б. Декабристы / Пер. с болг. Послесл., ред. и прим. В. А. Федорова. Москва: Прогресс, 1989. 576 с/
  26. Кестлер А. Ніч ополудні. Орвелл Дж. Скотоферма. Київ: РІО «Заповіт» МХП «Інформ ВТ сервіс», 1991. 271 с.

27. Козловець М. Історичний простір та його роль у формуванні національного менталітету. *Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності*. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 63–70.
28. Козловець М. А. Російське месіанство як соціальний феномен: сутність та еволюція. *Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 жовт. 2024 р.) / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Козловець М. А., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2024. С. 9–17.
29. Кондратенко О. Ю. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації: монографія. Київ: Київс. ун-т, 2017. 607 с.
30. Константинов В. «Третього Риму» концепція. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С.721.
31. Крисаченко В. Офіційний історичний наратив Росії як інструмент агресії: конструювання та об'єктивація. *Українознавство*. 2020. №3(76). С. 124–146.
32. Литвин В. М. У битві за імперію: російські наративи проти історичних реалій. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. №1. С. 11–28.
33. Мейс Д. Європа: матеріалізація привидів. *День*. 14 лютого 2014 р. №27. С. 1, 6.
34. Месіанізм. *Українська Релігієзнавча Енциклопедія* / під заг. ред. А. М. Колодного, Л. О. Филипович. Київ, 2024. Т. 3. С. 305–307.
35. Месіанізм. *Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах / укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко*. Видання друге, виправлене. Київ: Видавництво «Аконіт», 2003. Т. 2. К-П. С. 123.
36. Месіанство России. Интервью с Питером Дунканом. URL: [//gmarket.ru/laboratory/publik.doc](http://gmarket.ru/laboratory/publik.doc)
37. Мироненко П. Спогади про майбутнє. Хроніка війни із щоденника політолога (24.02.2022–24.08.2022). Київ: Видавництво Політія, 2022. 700 с.
38. Пасічник І. Д., Кралюк П. М. Український месіанізм: моногр. Київ: КНТ, 2015. 220 с.
39. Пахльовська О. Ave, Europa!: ст., доп., публіц. (1989-2008). Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. 656 с.
40. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020. 256 с.

41. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. Вид. 3-тє, перекл. і випр. Київ: Критика, 2017. 456 с.
42. Путин В. Выступление на открытии Конгресса соотечественников. 11 октября 2001. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=atfrGpaR5cM>
43. Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. 12 липня 2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>
44. Путін на піку тиранії – Тімоті Снайдер про події в Росії. URL: <https://nv.ua/ukr/opion/putin-na-piku-traniji-timoti-snyder-pro-podiji-v-rosiji-ostan-ni-novini-50253464.html>
45. Романюк О. І. Месіанізм. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 336.
46. «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей / За редакцією проф. А. Колодного. Київ: УАР, 2014. 343 с.
47. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
48. Смолій В. А., Ясь О. В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. №6 (36). С. 3–16.
49. Снайдер Т. Росія – це фашистська держава. Якщо Україна не переможе, нас очікують десятиліття темряви. *TEXTY.ORG.UA*. 20.05.2022. URL: <https://texty.org.ua/fragments/106742/rosiya-ce-fashystska-derzhava-yaksho-ukrayina-ne-peremozhe-nas-ochikuye-desyatylittya-temryavy-timoti-snyder/>
50. Соловьев В. С. Мессианизм. *Энциклопедический словарь* / Ф. А. Брокгауз, И. Э. Эфрон. Санкт-Петербург: Типо-Литография, 1896. Т.19. С. 150.
51. Ткаченко В. М. Україна : quo vadis – куди йдемо? / відп. ред. Коваленко В. Академія політичних наук. Київ: Вид-во Логос Україна, 2017. 424 с.
52. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора: монографія. Київ: Академія, 2016. 256 с.
53. Ткаченко В. Рашизм: звідкілля у російському суспільстві такий потенціал злочи й ненависті, насилля й мародерства? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання* / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Книга 2. С.1259–1262.
54. Требін М. Інформаційна складова сучасної війни. *Соціальні комунікації: виклики сьогодення (до Дня журналіста)* : матеріали II Міжнар. наук.

- симпозіуму (Київ, 6 черв. 2024 р.) / відп. ред. Д. С. Файвішенко. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2024. С. 99–103.
55. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2015. 166 с.
  56. Тютчевъ И. Полное собрание сочинений / Подъ редакціей П. В. Быкова. Съ критико-біографическимъ очеркомъ В. Я. Брюсова, бібліографическимъ указателемъ, примѣчаніями, вариантами, факсимиле и портретомъ. 7-е изд. Санкт-Петербург: Т-во А. Ф. Марксъ, 1913. С. 286.
  57. Удавана Росія: імітація величі і могутності / Зеленько Г. (кер. проекту, наук. ред.) та ін. Ніжин: Вид. Лисенко М. М., 2024. 288 с.
  58. Удод О. У чому причини живучості імперських стереотипів у російській історіографії? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Клію»», 2023. Книга 2. С. 1515–1517.
  59. Чікарькова М. Ю. Пропаганда ідей «Русского міра» в Україні як системна інформаційна війна в сфері культури. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2021. Вип. 21. С. 83–92.
  60. Шорковиц Д. Была ли Россия колониальной империей? *Nomadic civilization: historical research*. 2021. №2. С. 86–10.
  61. Blitt R. C. Russia's 'Orthodox' Foreign Policy: The Growing Influence of the Russian Orthodox Church in Shaping Russia's Policies Abroad. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2011. Vol. 33, No 2. P. 363–460.
  62. Buravsky O., Kozlovets M. State and religious policy of the russian autocratic government regarding the roman catholic church in Volynia in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries. *Skhidnoievropejsyi istorychnyi visnyk – East European historical bulletin*. 2021. Issue 21. P. 48–58. URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/246907>
  63. Davidson P. The Validation of the Writer's Prophetic Status in Russian Literary Tradition : From Pushkin and lazykov though Gogol to Dostoevsky. *The Russian Review, An American quarterly devoted to Russian past and present*. 2003. Vol. 62, Issue 4. P. 508–536.

64. Duncan P. J. S. *Russian messianism : Third Rome, revolution, Communism and after*. London, New York: Routledge, 2002. xiii, 235 p.
65. Engström M. Contemporary Russian Messianism and New Russian Foreign Policy. *Contemporary Security Policy*. 2014. Vol. 35, Issue 3. P. 356–379.
66. Herpen M. H. Van . *Putin’s Propaganda Machine: Soft Power and Russian Foreign Policy*. London: Rowman and Littlefield Publishers. 2016. xvi, 319 p.
67. Hofmeister U. Civilization and Russification in Tsarist Central Asia, 1860–1917. *Journal of World History*. 2016. Vol. 27(3). P. 411–442.
68. Horbulin V. *How to beat Russia in the War of the Future*. Kyiv : Bright Books, 2021. 234 p.
69. Hordiichuk O., Halapsis A., & Kozlovets M. Jak wojna informacyjna przechodzi w pełnoskalową agresję militarną: doświadczenie Ukrainy. *Przegląd Strategiczny*. 2023. Issue 16. P. 345–362.
70. Kushnir O. Messianic Narrations in Contemporary Russian Statecraft and Foreign Policy. *Central European Journal of International and Security Studies*. 2019. Vol.13, No. 1. P. 37–60.
71. Kuzio T. Soviet and Russian anti-(Ukrainian) nationalism and re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*. 2016. Vol. 49. P. 87–99.
72. Laruelle M. *Inside and Around the Kremlin’s Black Box: The New Nationalist Think Tanks in Russia*. Stockholm: Institute for Security & Development Policy, 2009. 79 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/344223950_Inside_and_Around_the_Kremlin%27s_Black_Box_the_New_Nationalist_Think_Tanks_in_Russia_Stockholm_Papers_October
73. Libicki M. *What is Information Warfare?* Washington, DC : Center for Advanced Concepts and Technology, Institute for National Strategic Studies, National Defense University, 1995. xi, 104 p. URL: <https://smallwarsjournal.com/documents/libicki.pdf>
74. Miłosz C. *Rosja. Widzenia transoceaniczne*. Tom I. Dostojewski – nasz współczesny. Warszawa : Zeszyty Literackie, 2010. 288 s.
75. Mishalova O., Hordiichuk O., Sokolovskiy O. Russia’s War in Ukraine as a «War for Identity» and Appropriation of Cultural Tradition. *Ethics in Progress*. 2024. Vol. 15, No. 1. P. 73–94. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/41074/1/4.pdf>
76. Morini D. «Holy Russia»: The Cultural Influences of Orthodoxy on Russian Foreign Policy. *Crossroads: an interdisciplinary journal for the study of history, philosophy, religion and classics*. 2009. P. 72–77.

77. Morrison A. *The Russian Conquest of Central Asia. A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. xxvi, 614 p.
78. Østbø J. *The New Third Rome. Readings of a Russian Nationalist Myth*. PhD diss. University of Bergen, 2011. 270 p.
79. Pocheptsov G. *Russian Propaganda Wars: Russia – Ukraine 2022*. URL: <https://www.academia.edu/95759898/>
80. Rácz A. *Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*. Helsinki: Ulkopoliittinen Instituutti; Utrikespolitiska Institutet; The Finnish Institute Of International Affairs, 2015. 101 p. URL: <https://www.fiia.fi/wp-content/uploads/2017/01/fiareport43.pdf>
81. *Religion as the Instrument of Russian Foreign Policy towards Neighboring Countries Georgia, Latvia, Ukraine* / Editor Tengiz Pkhalandze. Tbilisi: International Centre for Geopolitical Studies, 2012. 239 p.
82. Skocpol T. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. xvii, 407 p.
83. Snyder T. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. New York: Tim Dugan Books, 2018. 359 p.
84. Sokolovskiy O., Kobetiak A., Melnychuk M., Chaplinska O. *Reconstruction of the Religious Paradigm in the Modern Globalized World*. *WISDOM*. 2021. Vol. 18, Issue 2. P. 153–160.
85. *The Routledge handbook of the history of settler colonialism* / edited by Edward Cavanagh and Lorenzo Veracini. Abingdon, Oxon ; New York, NY : Routledge, 2017. xv, 469 p.
86. Trepanier L. *Political Symbols in Russian History: Church, State and the Quest for Order and Justice*. Lanham, MD: Lexington Books, 2007. x, 199 p.
87. Umland A. *Alexander Dugin – A Russian scarecrow*. *New Eastern Europe*. March 20, 2017. URL: <https://neweasterneurope.eu/2017/03/20/alexander-dugin-a-russian-scarecrow/>
88. Vengerska V., Kozlovet M. *Imperial Practices of Nation Building in the Conditions of the 19th and Their Modifications During the First World War: Ukrainian Context*. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2023. Issue 28. P. 79–89.
89. 後藤道夫、伊藤正直；渡辺 治（編）、『現代帝国主義と世界秩序の再編』、大月書店、1997。ペ - ジ 106.